[illegible]

1

सा॰सि॰
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ वरमभयमुदारं पुस्तकं चाक्षहारं मणिवलयमनोज्ञैः पाणिपद्मैर्दधाना सितवसनलला-
मा कुंदमुक्ताभिरामा वसतु मम सदा जिह्वा भास्वा वाचि वाग्देवता नः ॥१॥ चूडावतंसीकृतचंद्रखंडं गौरीकपोलालितनेत्र-
कुंडं भक्त्या विनम्रप्रणमत्प्रचंडं भजे निजे चेतसि वक्रतुंडं ॥२॥ यत्कोमलं नखविरश्मिपटपटगणैरामर्दितं चांघ्रिभि-
श्रं च कंटकनालसंच निविधौ मौनव्रती मन्यते ग्रंभोजं हृदि सन्नीडवेदु विजृंभिप्रायत्रयाणां श्रियामाश्रीमद्देशिकच-
यं चारुचरणांभोजं भजे नित्यशः ॥३॥ पूर्वं परिच्छिद्य सर्ववादिविप्रतिपत्तिनिरासपुरःसरेण मदाचार्यस्य मायाश-
बलब्रह्मणः सर्वप्रपंचाभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वव्यवस्थापनेन तत्पदार्थस्य प्रत्यगात्मनश्चाद्वैतमिदमा॰
प्रतिरेकेणानथा प्रसाधितस्याविद्याध्यासप्रपंचकेन तु भोक्तृत्वाध्यंतर्प्रपंचेनेन च पुरुषब्रह्मणोर्विपरी-
तलक्षणस्याव्यस्यात्रमलक्षणस्य च प्रपंचस्याध्यारोपार्थिनः शुद्धेनानंतरं पदवादेन पदार्थयोरैक्यमध्युवा॰
क्यार्थे निरूपयितुमिदमारभ्यते ननु यद्यध्यारोपमेव जगद्ब्रह्मणि तर्हि किमर्थं सध्यारोप्यते प्रक्षालनाद्धि पंकस्य
दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायेन तद्विनैवाध्यारोपमलौकिकमपि ब्रह्मस्वरूपं श्रुत्यादिकमिव साक्षाद्वक्तुं नानवबोधने
सत्यमेव स्याद्यदि ब्रह्मस्वरूपं श्रुत्यादिकमिव तत्र दृष्टं स्यात् न तु तथा सर्वाधिष्ठानत्वात्सर्वांतरं हि ब्रह्मस्वरूपमिव सा-
ध्यारोपितसर्वाकारैः न च तदारोपितमन्यथाध्यालेन रूपेण निदर्शयितुं शक्यं नहि सर्पादिकमप्रत्याख्याय र-
ज्जुतत्त्वं निदर्शयितुं शक्यते न च शुक्तिकेदं वेगमनरजतनिषेधपुरःसरं ब्रह्मण्युपवाध्यारोपमनिषेध्याप्रप-
मन्ददिप्रबलवदुनरप्रमाणेन प्रत्युपस्थापितेजगदयवद्वितुं शक्यामिति निष्प्रपंचब्रह्मप्रतिपत्त्युपायोनेरासं॰
भवान्तदुपायत्वेन ब्रह्मण्यध्यारोपं प्रपंचप्रपंचमेयुक्तिभिरपविवदिष्णुरेकदेशपभिमतं सर्वविशेषब्रह्मण्ये-
वलक्षणजगज्जन्मादिकारणत्वस्वतमात्रलक्षणत्वमित्येतच्च निर्विचिकीर्षुः र्यान्नाभिन्ननिमित्तोपादानका-
रणत्वस्वतटस्थलक्षणत्वं प्रसन्नगामिन्नमस्ति दानंदाद्वयस्वरूपनिर्विशेषब्रह्मणस्वलक्षणत्वं तत्र प्रतिनामपदोद्गु

उं॰
१

वा॰ मि॰
२

नादृश्यादिति न देवेति हन्तीति नरस्य स्वरूपलक्षणं स्यान्न स्यादिव नादृश्यान्यथाऽपि पामित्युक्तेषु लक्षणं नहीति एवं हः
कश्चिद्दूरे तेन भद्देशस्थस्यानदी मा चाम्बरं शाखि तु मध्ये ऽक्कवत्तु नदीतटस्थं दृश्ये दंशं पश्यति यत्रांभवेदः विश्यालोवेतितन्न
लक्षणं परस्परं न दीर्घ लक्ष्यतीति तत्र यथा नादृश्यं वन्हेः पृष्ठो वदी नादृश्या न्दृष्टो दृश्येति यथा पापदृतेन याः लक्षक
स्याल्लक्षणेन हतु जगत्कारणत्वमपि ब्रह्मलक्षणं समर्थः ननु दृष्टं साक्षात् संबंधाभावे ऽप्यन्तः परेण परसंबं
धसत्त्वात् सामीप्यात् तु नदीं लक्षयतु नन्वसंगेत्र ब्रह्मणि वस्तुतः कारणत्वस्य परंपरया संबंधः सामीप्यं वास्तीति वेषम्य
मिमां शंकां वारयन् संबंधाभावे ऽपि कल्पितसंबंधात्पि लक्षकत्वं पर्वतेति हि त्वमभिप्रेत्य नन्वाविधस्यापि लक्षणं।
वेदृष्टान्तमाह यथा चेति यथा शुक्तिरजतस्य तादात्म्यं सान्निध्यसंबंधाभावे ऽपि तत्संबंधित्वेनोपदर्शकं पुरुषबुद्धिस्थं विकल्पि
तमाश्रावादृष्टरूपेणादृश्यबुद्धिजननद्वारा चेदं साक्षात्कारहेतु तथाचं ब्रह्म लक्षयतीमत्याने तद्दृष्टिमयः ननु जगत्का
रणत्वं लक्षणे न सविशेषगुणं ब्रह्मैव लक्षणेनाम्नवेदान्तस्मृतिविशेषकथनः सं तु सम्यग्मायापि त्रिकूट सामादा
यादिभिरपि चेदलक्षणज्ञापनेन च चैतन्यलक्षणीयदृश्यमानि पमवस्वं ब्रह्म ब्रह्मणोपाधिलक्षणायेन केन चित्स
ब्रह्म दर्थेन साधिष्ठानेन लक्षणं समवाजुगत्कारणत्वेनैव सर्वज्ञत्विशुद्धब्रह्म लक्षणं यो नस्यादिति शंकायाः परिहा।
रे च सूत्र च पन्त्रिविशेषमेवन लक्ष्य तत्त्वनिर्णायमिद्धमिति दर्शयति एवं सति यथोदेलक्षणं कल्पितसंबंधेनैव
लक्षकं पवयोगतस्य लक्ष्यमर्थान्तर्थः कुतः यतनतदृविलक्षणेन हीने दृष्टनो हीनसद्भावः इति योऽभावो हि तासेव वा
हेतोः सजातीयादिभेदो हि वस्त्र पञ्चादिवग्रविलेनेने तु हीनकालत्रये प्यसंबद्धमिमपर्यः शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्य
ते सच्चात्मा स विज्ञेयः एवं विदितापरमात्मा तु यद्गुहाणायां निष्कलमद्वितीयमित्यादिश्रुतिभिः निर्विशेषं स्येव तु
रूपं ज्ञेयतो लक्षणं च तद्बोधो याप्येनाव नारादिति भावः तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति।
यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादिना ममत्ता नामवद्धूतरद्धमत्तद्दिश्य

३॰
२

दनेन ब्रह्मांशेपि तत्प्रतिज्ञातो नैहेतुत्वमिति शंकावान्नत्वनंतसत्त्वादिदर्शितं न हि सामान्यिकयं निर्विशेषत्व ब्रह्मावगतिः ब्र
ह्मणो लक्षणाभावेन नैरपेक्ष्यबोधयितुमशक्यत्वात् न च जगत्कारणत्वं तल्लक्षणमनद्वैतत्वात् न हि शृंगग्रा
ह्यस्य लक्षणं कनकत्वे वा नित्यस्य न चानित्यत्वादिकमेव तल्लक्षणं तस्यानुपलभ्यचरत्वात् प्रसिद्धं हि लक्षणं भ
वति नात्मनः प्रसिद्धं एवं च ब्रह्मोप्यत्र नक्रमते तत्त्वं नाप्रसिद्धत्वान्निर्विशेषस्य च परमात्मागोचरत्वाद्दर्शनात् अ
तो न ब्रह्मविचारयितुं शक्नोति प्रारंभयितुं वा तत्काममप्यनुपपन्नं तद्धर्मस्यापि तल्लक्षणकत्वाल्लक्षणत्वेन स
हश्रोतत्रदर्शनात्मना प्रसिद्धिं च वा यस्य तल्लक्षणस्वरूपं प्रतिज्ञातो नैहेतुत्वमिति हेतुत्वं लक्षणं पक्षे दर्शितमिदमनुप
दानकर्तृत्वरूपेणातटस्थादात्मपरस्य गम्यमपि परमब्रह्मणावितवचंद. एवं लक्षणं च संभवत्सवेवपुरस्ते।
दैतन्हीनस्वरूपं तत्प्रत्ययात्तादिमेवत्राद्वैतसर्वत्वमनोवागगतो नेगुहाश्रय इव यस्मादुत्पत्तिगुणोऽस्ति स्मो के
यत्त्वजगज्जन्मादिहेतुत्वं ब्रह्मणोऽभिज्ञातस्यत्वेन प्रसक्ततस्य लक्षणं गदितं तथाक्रमभिहितं न हि दंडकुलालादेर्घटा
दिकं प्रतीव निमित्तकारणत्वमात्रेणापि मृदादेरिवोपादानत्वमात्रेण कालादेरिवोदासीनत्वाभिमतप्रकृतेर्वा ति
व्याप्तेः किंतु जीवस्वरूपस्य केशलोमादिके प्रतीव उपादानकर्तृत्वरूपं उपादानत्वं कर्तृत्वेति कर्मधारयो नि
रभावप्रमेयेन सामानाधिकरण्येनैकपदस्थत्वेन निमित्तविशिष्टापरपरस्परतिनिमित्ताभिधानादुपादान
कारणत्वविशिष्टकर्तृत्वरूपमित्यर्थः रसमेवाभिन्ननिमित्तोपादानत्वमिष्यते उपादानत्वं च सत्तादात्म्याप
न्नकार्यजनकत्वं कर्तृत्वं च कार्यानुकूलज्ञानशक्तिसंपन्नत्वेन तत्कृतिमत्त्वं निमित्तत्वमनभ्युपगमे नेत्राद्यैः
कृतिसाध्यत्वायोगान्नचैवमात्मनस्तत्कर्तृत्वप्रसंगात्तन्नदिर्मृदुपादानकर्तृत्वरूपलक्षणेन सम्यग्ज्ञानममनंते ब्रह्मेति
वस्तुरूपलक्षणं न वालेत्रकालोदेवदत्तरांतवन्त्वविशिष्टस्य किंतु सर्वाधाराधिष्ठानत्वेनाह अथास्तीति सं
सीयत्रासदेकल्पनाधिष्ठानं परमसंवाध्यत्वात् सर्वोल्लेखं ब्रह्मगम्यमपतितत्वमतोऽन्यथः नत्तेहेतुमाह ।

स्वा॰ सि॰

३

हि वर्त्तते॥ कूटस्थमिव स्थितं कूटस्थं कूटमयोमिश्रानाधिकरणेन यथायस्मिन्ननेकघातनलोहादिविकारो दधेऽधिष्ठान।
भावेन निमित्तभूतमप्यस्वयं निर्विकारत्वात्स्वरूपात् च्युतं न भवेव निर्विकारमित्यर्थः तथाविधमप्यस्वस्य विश्वस्य कु
त्स्नजगत्कुतनयतोलिङ्गश्रुत्यादिप्रमाणैरवगम्यते नत्थाच निर्विकारोपादानकत्वमेव श्रुतेर्जगतो मिथ्यात्वे पर्यवसन्न
मितिभावः एवं परिणामस्तुपादानमायास्वरूपपर्यालोचनेपि तदेव पर्यवसन्नमित्यभिप्रेत्याह न विनामायपेति निर्वि
कारस्यरज्ज्वादेः सविकाराज्ञानगोचरत्वेनैव सर्परजताद्युपादानत्वदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि तथात्वमन्तरा न प्रकृ
तित्वं विद्यात्मायिनंतु महेश्वरमिति श्रुत्या पि जगदाकारपरिणामयविद्यागोचरत्वेनैव ब्रह्मणो जगत्कारणत्वोप
पादनाद्विवर्त्तः तथा चोक्तसर्परजतादिवदेव मिथ्यात्वसिद्धिरिति भावः ननु जगतो मायापरिणामत्वेन यापि
न मिथ्यात्वसिद्धिर्मायाः स्वाभाविकीज्ञानबलक्रिया च देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामित्यादि श्रुतिषु ब्रह्मात्मत्वस्व
भावत्वमोः श्रवणेन परमार्थसमसत्तानत्वपरिणामस्यापि तत्समसत्ताकत्वानपायादित्याशंक्याह तस्याः मिथ्यात्वम
पपाद्यपि तेष्यतिजानीते मायेति मायामायापि मिथ्या स्वाधिकरणे वृत्तिव्याप्यत्वसमभावप्रतियोगिनीत्यर्थः अयं भा
वः ननु दुदाह्नतश्रुतौ तत्त्वं हि तो नार्थः तस्याः निर्गुणचिदेकरसब्रह्मस्वभावत्वे स्वगुणैर्निगूढां ज्ञान बलक्रिया चे
ति तद्गुणत्वावकाशेऽप्यविरोधात् न तस्य कार्यकरणं च विद्यते साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतिसंदर्भवि
रोधात् स्वगुणैर्निगूढामिति गुणानां स्वपदविशेषणस्वारस्येन ब्रह्मसंबंधश्चावर्तनात् तस्मादेवात्मशक्तिमि
त्यत्र देवपदवाच्यमानान्तिकं रूपमस्याः कल्पितस्याधिष्ठानव्यतिरेकेण नास्तिकरूपाभावादिति वात्मन्योन्याध्यासा
द्देवस्य सर्गादिव्यवहारनिर्वाहकत्वाच्चोपकाराद्देवस्य स्वरूपभूतामिति वार्थः एवं स्वाभाविकीमेतत्स्वपतन्त्राधीना
वपरमिति न कश्चिद्दोषः मायायास्तु स्वरूपवाध्ये दृष्टान्तमर्पयन् तस्याः मिथ्यात्वमित्यभिप्रेत्याह तस्मिन्निति तस्मिन्मिथ्या
भूतेऽर्थे मायायाश्शब्दस्य व्युत्पत्तिः प्रयोगप्रसिद्धेरित्यर्थः ऐंद्रजालिकोपदर्शितहस्त्यश्वादौ हि मायेयमिति सर्वजनव्य

ॐ

३

नेसच्च परमसूक्ष्मत्वान्न तु र्विशेषस्य निर्विशेषस्यैव लक्षणं तूपपद्यते सविशेषस्य प्राप्त्यादेशोपदेशमात्रेण स्वयं हेत्वा।
दित्यभिप्रेत्याह सूक्ष्ममिति स्थूलेषु पृथिव्यादिपंचभूतेषु नरनगरजलादीनि सूक्ष्माणि तेभ्योऽपि पंचीकृतभूतानि
तेषु तत्तत्तेभ्योऽव्याकृतं ततोऽपि तदधिष्ठानं ब्रह्म नत्र पृथ्वीबीजलेपाच्छन्नयोरपि हृद्गोचरकारत्वमात्रस्यैव तन्नेजस्तादृशप
नेतत्त्वं हृदि वित्तु नः परमसूक्ष्मं ब्रह्मेति भावः तथा च श्रुतिः यस्य रेव ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्थापनं तेन महत्तत्सूक्ष्मात्सूक्ष्म
तरं नित्यं ततमेव ततमेव तदेवेति निर्विशेषं सर्वगतं सूक्ष्मं तद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इति च तत्पाचं दृश्यापन्न
चिन्त्यत्वचक्षुः सन्निधानेऽदृश्यरूपब्रह्मणो देवलक्षणमित्यर्थः उपक्रमादिपर्यालोचनेऽपि शक्तं लक्षणमस्य निर्विशेषात्म
रूपब्रह्मकत्वं स्फुटं श्रोतीयतश्चेति दर्शयति सत्यज्ञानादिमंत्रोदितमिति यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन तस्माद्वा एत
स्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिलक्षणवाक्यं हि तैत्तिरीयाणामुपनिषदि श्रूयते तत्र हि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति
केवलस्यैव सच्चिद्रूपस्य सर्वकामावाप्तिलिंगेन च परमानन्दरूपं ब्रह्मोपक्रान्तमिति भावः अखिलमनोवागतीतं य
तो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति वाक्येन मनोगोचरसर्वधर्मशून्यं परमानन्दरूपं तदेवोपसंहृतमित्यर्थः गुहा
यां स्वप्रविष्टिः स्वप्रकाशमपि ब्रह्म स्वान्तःप्रवेशरूपेण तत्परादवेत्य गूढमिति मन्त्रेणोक्तं गुहाकोशपंचकं तस्यां ब्र
ह्मरूपेणाधिष्ठानस्याऽनन्दमयकोशरूपाव्याकृतस्याधिष्ठानत्वेन ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति मध्ये परामृष्टमित्यर्थः तदेवोक्त
रत्याभ्यासेऽप्यनिकेतं तच्चेति तस्माद्वा एतस्मान्निर्विशेषस्यैव तात्पर्येनाभ्यस्तेति तस्यैव लक्षणत्वमुचितं न सविशेषस्य।
स्येति भावः सर्वज्ञत्वेऽपि जगत्कारणत्वस्यैव लक्षणेन तत्कौतेनेतु समन्वयान्तेन प्रयोजनापन्नतेति भावः २ ननु लक्ष
णादिनोपनेयोपपादना मनोगतत्वापि अप्यन्यप्रतिपिपादयिषु श्रुत्यंप्रमेकारणत्वस्वरूपपर्यालोचनेन तथा तत्परपद्भूतकर
स्यमिति क्रूरप्यब्रह्मविषयत्वं नयति न विनामायया माया च मिथ्यानमिति नश्वरूपप्रसिद्धेः परब्रह्माधिगमान्निवर्तते।
क्रतेऽस्य सेवा विश्वासार्थयापि ह्यपि समधिगताः कामदहोः प्रपंचतत्स्मात्मात्पुरःपिठे ह्वेविविगहनो ब्रह्मसंव

स्वा·सि·

५

4

अविद्यां मायामिति सामानाधिकरण्यान्न निवर्तनाच्च तथा याविद्ययोर्भेदः व्यवहारभेदस्तु स्यात्प्रत्ययस्या मोहात्मामो
हाद्युपाधिभेदात्तु यथा दर्शनीयमिति विवरणाचार्याः आचार्यवाचस्पतिमिश्रास्तु प्रतिजीवमविद्याभेदमङ्गीकृत्याध्य
स्तरूपेणाश्रयतासंवेधनजीवेषु साश्रविषयमध्यस्तेऽसमष्टिरूपेणाविषयतयात्तु ब्रह्माणि सामान्यमाहुः शुद्धचैत
न्यमात्राश्रयविषयमाहेति तु संक्षेपशारीरकाचार्याः प्रमातृत्वाश्रयत्वविषयत्वभाक्त्विनिर्विभागचितिरेव केव
लात्स्वं सिद्धत्वमसौ हि प्रथिमो नाश्रयो भवति नापि गोचर इति इयं च नस्वात्विद्याया आश्रयत्वाद्यधिष्ठानत्वेन
न्यमेव विषयेन नव्यदादि च उक्तस्य तस्य स्वतः स्फुरणप्रसक्ताभावेन तज्ञावरणकल्पनाभावादिति बोध्यं ननु न मिथ्या
भूतस्यार्थक्रियासामर्थ्यं न हि शुक्तिरजतेन कटककुण्डलादिकार्यं क्रियमाणं दृष्टमिति स्वाप्नकामिन्याद्यपि काह स्व
प्नार्थायाप्यर्थक्रियासामर्थ्यं मिथ्याभूतपदार्थान्यपि देवासुरमायानिर्मितह स्याद्योपायावहार्थयुद्धादिकार्ये षु।
दृष्टान्तसमर्थाः श्रुतौ निहासपुराणेषु व्याख्यायिका समधिगन्तव्याः स्नानपाद्यौ च स्नानपानादिजन्यानि सर्वानुभव।
सिद्धे शुक्तिरजतादेरपि पुरुषप्रवर्तकत्वाद्यर्थक्रियाकारिता काचिदस्त्येव समीपोपसर्पणे विशेषदर्शनात्तत्व।
साक्षात्कारस्यावर्जनीयत्वबाध्यमानत्वात्तु न स्यात्कर्षकत्वादिहमतेतिभावः इयं च तत्त्वमवमायासमु
त्थितत्वात्मायाशक्तिकं वा विषयविपरिणाममात्रमायाधिष्ठानं वा ब्रह्म जगदुपादानमस्तु सर्वथापि मायैव तु निरूपस्य
भावत्वाज्जगन्मिथ्यैवेत्याह तस्मादिति तस्मादुक्तहेतोः प्रपञ्चो ब्रह्मैव संवित्स्वरूपत्वेन तन्मिकारसंपत्स्याद्यर्थवस्तु
तस्तु विवर्तः अन्यथा प्रतिभासः सत्वाद्वस्तुतस्तान्यथाप्रतिभासो हि विवर्तः यथा सर्परजताद्यात्मना रज्ज्वादेः।
रज्ज्वादेः विवर्त इति भावे कर्मणि च व्युत्पत्तेर्ज्ञानाध्यासविषयाध्यासयोः संग्रहः पूर्वावस्थातः प्रच्युतस्यावस्था
न्तरप्राप्तिस्तु परिणामः यथा मृत्कनकादेः पिण्डावस्थातः प्रच्युतस्य घटरुचकाद्यवस्थाप्राप्तिः यत्तु कैश्चित्कारण
विषमसत्ताकं कार्यं विवर्तस्तत्समसत्ताकं तु परिणाम इत्याहुस्तत्काव्यं तत्कविवर्तस्यैव लक्षणं अविद्यायाः

३·

५

वहारः स्वप्नवत्तो ऽपि मायामात्रेन्तकार्ये नानाभिव्यक्तेः स्वरूपाज्ञानादिति सा च स्वरूपादौ मायायाः स्वरूपयोगे मायाहेतोर्मम पार
मार्थिकत्वं प्रपञ्चस्य सिनावद सर्वं ब्रह्मतत्त्वगुणैः प्रपञ्चे नैव मोमेतत्त्वमहं सीति भगवतोऽप्युक्तत्वात्तेन श्रुतिपिपासा द्विविधेत्ति द्विध
रूपे मायायाः स्वरूपयोगः अस्यादिश्रुतिसिद्धेरिति भावः एतेन मैत्र्यादि विवेर्जालिकस्य मायेतिकस्य चिद्धे नैरन्त
तत्त्वतया प्रसिद्ध्यभावात् भ्रान्तिज्ञानमेव मायेति चेन्न मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति प्रकृतित्वश्रवणविरोधात् ईश्व
रस्य भ्रान्तत्वेन मायित्वं तु महेश्वरमित्यस्यानुपपत्तेश्च तस्मात्त्वासदासीन्नो सदासीत्तदानीं तमआसीत्तमसा गूढमग्रे
यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सच्चासच्छिव एव केवलः देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया मायापहन्नेत्ता
नास्त्यत्र भावमाश्रित्य तस्मादित्यर्थः निरूप्यते स्वरूपधर्मिग्राहकमाने निर्वचनीयमनन्तानावरणं भाति हेतुत्वादि
नामायायाः विषयत्वेन चासिद्ध्या भ्रमे नैव सा सिद्धेति भावः ननु ज्ञानमात्रेणानिवृत्तिश्रवणात् पितृसासिध्या
नित्याह परेति परस्य ब्रह्मणः स्वरूपभेदेन संस्पर्शाभावान्मायायाः नित्यत्वे नश्यति ध्यानाद्योजना
त्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति कार्यः स्वरूपनिवृत्तिश्रवणादित्यर्थः मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति
तेऽस्मादिस्मृतेश्च युक्तोऽयं प्रकारः ननु विद्याविषययोर्विरोधात् हि यथा जीवाश्रितविद्यानिवृत्तिस्तथैव तत्कथं मायाय
स्तन्मायायाः निवृत्तिरित्याशङ्क्याह सेवेति सा मायैवाविद्यानाम्नेत्यर्थः तथा च मायाविरोधित्वेन सत्ताविपरीता
वभासहेतुत्वं रूपलक्षणैक्यादिति भावः न च सा स्वप्रकाशा मोहहेतुरविद्या तथा मोह एव न व्यामोहहेतुर्माये
तिलक्षणभेदाद्विशेषनिवाच्यो व्यामोहस्य ततज्ञानप्रपञ्चे नानाश्रुत्युत्पत्तिर्भेदनावृद्धे पूर्वके चेन्नाहित्वा
दिप्रतिभासे दर्पणे मुखादिप्रतिभासे चाविद्यायाश्च पिशाचव्यामोहान् दर्शनात्तत्र तत एव केवलः स्वात्मप्रपार
तेन्याश्यामपि न भेदप्रमाणाभावेन पररसादि विद्याश्रयत्वेनानपेक्षितरूपिति रसाविरोधिज्ञाना नामकेदित्विप
येप सेवप्भ्रान्तत्वा पादकना दन्यथा भ्रान्तभ्रान्तिजसेकतापत्तेः तस्मान्नरतिविद्याविततामितिप्रागुक्तहतस्रेतो

सा॰सि॰
५

हः यथा कालत्रयेऽपि परस्य तिरस्कारः त्यात्तेनहृदित्यर्थः तथा च श्रुतिः यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं वि
ज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति किं च जगतो ब्रह्मसत्तातिरिक्तसत्त्वस्य निरसिष्यमाण
त्वात् [illegible] भेदे भेदे वाच्यमाने यथा पारिभाषिकत्वेनैव मिथ्यात्वमभ्युपगतं यत्तु सतो मम भिन्नमाह सद्वैत
ति विषयसिति विपरिणामेनैव सम्बन्धेन तस्मात् ब्रह्मणः सकाशात् द्वैत उच्यमाने भ्रमत्वम् तत्र भेदो नेत्याह त्वद्वि
त्रेऽपि सत्त्वमिति ज्ञातानाम् सद्रूपगमनादित्यर्थः अथ विषमतमसत् भिन्नमेवेति यदि रूपेण ताभिन्नत्वमिति भेदाभे
गरूपमद्वितीयं केचित्तत्प्रयत्नसह सेणापिनाति अभिन्नमिति न जो भिन्न निषेधकत्वेन नगच्छेदूपत्वमयमाः
सद्वितीयं विषयानिरूपणादित्यर्थः ननु यथा कुण्डलकटकादिष्वनुगतकनकस्य ततः कनकान्नात्यन्तभेदः ए
वं कुण्डलकटकादिव्यावृत्तरूपेण तु परस्परं भेदः तथा सद्रूपेणाभेदेऽपि सर्ववस्तूनां प्रातिस्विकरूपेण भेदोऽस्त्व
च कार्यकारणरूपाभ्यां भिन्नाभिन्नमेव वस्तु न तत्र भिन्नाविद्याद्यस्मिन्नद्वैते भेदप्रतिषेधकाः यथाहुः कार्यरूपे
णानात्वमभेदः कारणात्मना हेमात्मना यथाभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदेति तत्राह भेदाभेदाविति भेदस्य च भेः
दस्य भेदाभेदौ विरुद्धौ सहभाविनौ परस्परेण्हि तिरूपतादित्यर्थः अयं भावः यदि कुण्डले कनकाऽभिन्नं न हि कटका
दपि न भिद्येत तस्यापि कनकत्वात् यदि च तस्माद्भिद्येत न हि कनकादपि भिद्येत तत्र अभिन्नेन च भिन्नभेदयोगात् अ
यथा कुण्डलेऽपि कुण्डलभेदप्रसंगात् एवं कनकभेदोऽपि प्रसज्येत तत्र अभिन्नं भिन्ने तदैव निषमात् तथा यदि कनकाभे
देन कटकेन हि कनकवत् कुण्डलेऽनुवर्तितव्यं नानुवर्तते चेत्कनकाभिन्नं यस्मिन्ननुवर्तमाने यन्नानुवर्तते तत्ततो यथा भि
न्नं यथा सत्त्वानुवर्तमाने किं च यदि कुण्डलादयः कनकाभिन्नास्तर्हि हि रूपात्कनके गृहीते तदभिन्नाः ते गृहीताः एवं तेन
पुनर्जिज्ञास्येरन् भेदोऽप्यालीनिजिज्ञासेति चेत् न भेदोऽप्यलीनि ज्ञानसामग्रीसत्ताज्ञानापवेति न जिज्ञासा युक्ता
यतो यस्मिन्नज्ञाने यदज्ञातं तन्न तेनाभिन्नं यथा घटात्पटः ननु यथा भेदग्राहिमानसत्त्वादद्वैतं बाध्यभेदग्राहिमा

ॐ
५

ध्यासाव्याप्यमानत्वेन तस्य हि ब्रह्मनिष्ठमायायाः कृत्स्नजगतः कारणत्वमभिमतमिति कस्यचिन्मतं। प्रत्यक्षतः स्वहितश्रुतीनां विव।
र्तोपादानपरत्वेनाप्युपपत्तेः किंच ब्रह्मणः स्वरूपाच्च्युतस्य जगतः ब्रह्मोपादानत्वाभावात् विवर्तवाद एव ब्रह्मणोऽनेकत्वं स्यात् तस्मात् च्यु
तस्य तद्योगे जगद्व्यतिरेकेण ब्रह्माभावप्रसंगाद्भूतेन प्रपंचबाधे सर्वशून्यतापत्तेश्चेति रूपस्य भावत्वे दृष्टान्तमाह।
मायूरेति। मयूरस्यावयवो मायूरं रसस्तद्वयवे च प्राणिनामिह देहे समरसं वर्तमाने प्राणिनां जनादिभ्यो जिह्वया तस्यापि
सर्वदेहस्य वृत्तिः कौतिर्यक्पक्षकायसामग्र्यां वैषम्यात् गुणादिभेदाद्दर्शितेन वक्रपिच्छवर्णकैव यादनेवद्दृश्यते वस्तुनोऽप
मानावर्णविशेषात्मनादुरधिगमानप्रपंचव्यापिका रणेन तदुत्पन्नांश्चिन्निलयनो जातिगुणादिपादेनोऽवयवेन तु
पञ्चयाथवस्थानो विशेषाविशेषणविशिष्टोपादेयोपलब्धिनकेवलादिरूपतः संबंधतः प्रतिभासतस्त्वभेदाभेदस्य।
वासनादिनावादिसहस्रैरपि निर्धारयितुमशक्यत्वाद्दुर्ज्ञेयानुविचिन्त्यमनतोऽपि शेषवेद्यः। २। इत्येकारणस्वरूपपदं।
लोचनेनेनमिथ्यात्वेन प्रपंचस्य सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेति श्रुतेः तथैव तत्प्रपंचेति विश्ववाचारंभणं
श्रुत्यनुगुणत्वे कृत्स्नकार्यस्वरूपप्रपञ्चो लोचनेनापि नमिथ्यात्वमपरश्रुत्यपि तु माह यस्मादिति। यस्मादिदं सदुत्पन्नं
रूपमस्तनमयो लीयते तत्र तस्मात्सत्त्वात्तेनान्यत्तस्मात् स्वर्णवद्घटादिकार्यं च नास्ति विकारः सद्रूपं स्मात् सत्त्वे सत्।
यदि तदानास्ति भेदः कथं चिद्दृष्टाभेदो वि... न हि भवति भिदा भिन्नवस्तुप्रतिष्ठा यस्माद्धेतोर्विश्वं कृत्स्नं ज
गत्सतः परमार्थसतो नैकस्वभावाद्ब्रह्मणः प्रकृतिभूतात उत्पत्त्याविर्भूतेस्तथा स्थितिकाले च तेनैव सता उपष्टब्धं
नाशात्पूर्वं तदपरमसामीप्येन हृतं पालितं च यस्यां ग्रन्तरं प्रलयकालेऽपि तत्र तस्मिन्नेव सद्रूपब्रह्मणि लीयते तस्मा
त्कालत्रयेऽपि सद्व्यतिरेकाभावसत्त्वमस्त्वात् किं जगद्रूपाब्रह्मणो नैव नेत्याह। नेति। यस्मात्स्वरूपादन्यज्जगद्रूपं नास्तीत्यर्थः
न तत्तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इति सूत्रोपबृंहितवाचारंभणश्रुतिदर्शितेन दृष्टान्तमाह। मृद्रवेति। यत्सौम्यैक
वटपदवत्वाद्विदिकाऽद्वनकं हेमकाने उद्धृतेन श्रीरन्नायस्मिन्स्मरचनेपावः आदिपदान्नामरूपकमत्तिकादिपरिग्रह

सा॰ दी॰

६

वर्थ्यं भावेन वास्तवोऽभेदोऽवास्तवो वा तस्य बाधरूपत्वेन पर्यवसानं गम्यताम् इति मिथ्याज्ञानसाधकत्वात् किं चोक्तं प्रत्यक्षगोचरो भे
दः सतः परस्तो वा न संभवति वस्तुस्वरूपप्रत्यायि भेदाद्युरनादिमभिप्रेत्याह भेद इति भेदोऽभिन्नप्रतीतो भवति खलु।
स एव चेदर्थानामात्मता बुद्धिर्न भेदस्य तत्स्वरूपतासिद्धिर्निमित्तो वस्तुभेदः धर्मधर्मिभेदः प्रसिद्धो यदि संभवति भिदा धर्मिलो
हेनैतेषां भेदः भेदोऽपि लोकेनावलम्ब्य परिचिन्ताधर्मधर्मिस्वरूपयोरभिन्नेऽभेदे भूतेवस्तुनि प्रतीतेः प्रतिभातो भेदः
सत्त्वं ते यौगिकान्योन्याभावः स्वरूपमिथ्या भूतो भवति खलु इति सर्वं समनन्तरोत्तेनापनन्ना लोकप्रसिद्धे दृष्टान्तमा
ह चेदेति यथा चेदर्थानामात्मनो च इत्यवक्तो नाभ्यभिन्नं चेद्ये प्रतीतास्य सैव नष्टन्न नथा तु चेदेकत्वबुद्धिं प्राप्ति न
बाधरूपात्यथा सामानाधिकरण्यबुद्धिरूप्यैकाग्रे भेदबाधरूपे वस्तुभेदो भेदयो यद्विरोधकल्पनं चेद्दोषोऽपि नया
कल्पनाप्रसंगाद्रुत्वनिर्विकल्पायोगस्तु प्रकृतेऽपि समान इति भावः अथवात्रानुमानमनेन प्रदर्शयते सामानाधि
करण्यप्रत्ययगोचरो भेदो मिथ्या अभिन्नप्रतीतत्वाद्वेदभेदवदिति ननु वैपरीत्यमेव किं न स्यात् उक्तं प्रत्यक्षगोच
रोऽभेदो मिथ्या अभिन्नप्रतीतत्वादूरस्यवृक्षद्वयप्रतिभासमानाः भेदवदित्यपि प्रयोगसंभवाद्भवतां पात्मनि प्रतिभा
समानसंतानः करणादेहेन्द्रियादेवैकात्म्यतया नाभ्युपगमादित्याशंक्य भवमेवं तथापि किं तु इत्यादौ केनकास्य।
कृतानां दर्शनात्मकेनैकाभेदबाधस्य तेषु सत्ता पारेक्षत्वेन फलतो विशेषाभावादित्यभिप्रेत्याह भिन्न इति दूरः
स्थवृक्षादिवद्भिन्नेवस्तुनि प्रतीतोऽभेद एवं वस्तुतस्यैवं स्वरूपः स च प्रत्यक्षेण स्वप्नभेदवत् इत्यादिके सत्तात्मका
त्मस्वप्नात्मेष्यामपि सिद्धमिति भावः अभ्युपेत्यापि भेदस्य प्रतिभेदस्य भेदबाधकत्वमिति सत्के विशेषस्य प्रागुक्तत्वात् उभ
यथापि वास्तवैकत्वेनैकत्वमव्याहतमेवेत्याह प्रभवतीति ननूक्तं हेतोरन्यतरस्य स्वपक्षबलदर्शनादिकं न का द्विवस्तुनः स्वतो
भेदो न प्रभवत्यन्यतमे भेदस्यैकात्म्यविद्यानितादित्यर्थः अथवा नन्वेवं सामानाधिकरण्यप्रत्ययगोचर भेदोऽभेदयो
रेकतरस्य विरोधादन्यतरस्य स्वपक्षमिव समस्तृतिपद्यन्यायेन परस्परपराहतत्वादुभयस्य स्वपक्षमेव किं न स्यात् तथा च

6

दी॰

६

नसत्वेसोऽपि दुरवग्रहत्वः । अविद्याभेदे भिन्ने कुण्डले कनकभिन्नं वाधित सामानाधिकरण्यप्रत्ययः सार्वजनीनो मानेन
स्यत्वेन भिन्नयोर्गोरश्वयोरिति सामानाधिकरण्यप्रत्ययोऽपि न च विशेषाद्रन्यतरस्मान्न तेषं विरुद्धमिति हि कं संप्रत्ययो
यन्तवल्ल प्रमाणविपर्ययेणावनेतेयन्तु यथा प्रमाणेनावगम्यते तत्तथाभ्युपगन्तव्यं न च सामानाधिकरण्यप्रत्यये च प्रमाण
भूतेत्वान्नके भेदाभेदौ च कात्स्न्र्यम् विरोधकल्पनमेव युक्तमिति चेत्तत्राह नहीति भिन्नाभेदः अभिन्ने भेदस्तु नं पहत
नेदं वस्तु नित्या आश्रयो यस्यास्तथ्याविधा नहि भवति भेदस्य प्रतियोगिवृत्तिता संभवाद्भेदस्य भेदनिवृत्तिरूपत्वेन
वृत्तेनिवृत्तिश्चेन्निषानानादनरूपतेन गवाश्वाभेदप्रसंगस्य सूक्तो रज्जनाभेदप्रसंगयस्य च यथायथार्थयानानसामाना
धिकरण्यनेकस्य पारमार्थिकत्वेऽन्यस्य व्यावहारिकत्वेऽप्युपपत्तेरिति नाविरोधकल्पयितुमुचितमिति भावः । अथ
वा ननु कुण्डलं कनकाद्भिन्नाभिन्नं ततो न भिद्यते कनकं तु कुण्डलाद्भिन्नाभिन्नादिकुण्डलाद्भिद्यत एवेति नैकान्तभेदाभेद
विन्नविरोध इत्याशंक्याह नहीति न भिन्नं वस्तु प्रतियोगिपदार्थो यस्याः सकाशात्सा अभिन्नं वस्तुः न च्या विधा प्रति
ष्ठाश्रयो यस्याः सा तथा सा चाभिन्नप्रतियोगिका न भवतीत्यर्थः । अन्यथाश्वो गौः अ सत्त्वादिमतो गोविटंकनके
न कुण्डलभिन्नादिप्रत्ययस्याविपर्ययत्वप्रसंगादित्यर्थः । इत्थं च वस्तुनि विकल्पासंभवाद्वस्तुत्वाविति भेदाभेदयो
रन्यतरस्य मिथ्यात्वेऽनागन्तुकत्वात्तायेवमात्र्यनियतत्वाद्दृष्टवाधत्वाद्धा चारम्भणश्रुत्यानुगुण्याद्धा भेदस्य च कल्प
नैगौरवाच्चाभेदस्य मिथ्यात्वे त्वागन्तुकत्वाद्विपरीतान्न्यपत्तोव्यवस्थित एकरूपत्वाद्विरपेक्षत्वाद्दृष्टवाधत्वात्सर्वेवे
दान्तनामर्थविषयत्वाच्च परमार्थसद्ब्रह्मरूपस्याभेदस्यैव सत्यत्वमिति युक्तं यथाहुराचार्याः एवात्व च सन्निमिथ्याः तस्मादद्वै
भेदयोरन्यतरस्मिन्नवहेयेऽभेदापादानेव भेदकल्पनानन्भेदोपादानाद्भेदकल्पनाभिद्यमानत्वेन चानादेर्दस्याभि
थमानानां च प्रत्येकमेकत्वादिति । यत्तु सामानाधिकरण्यप्रत्यये प्रमाणभूतेत्वान्नके भेदाभेदौ च कात्स्न्र्यं तत्साधके
त्युपन्यस्तं तत्तु विपरीतेन वाधकमेव विरुद्धोभयधर्माभ्यां नैकं संभवत्प्रमाणायस्तेवाक्योऽन्नामन्तरं यशोभ्रमप्रमाणम् ।

स्वा॰ सि॰

७

7

त्वप्रसंगादन्त्यपक्षे दोषमाह भेदाभावादिति । किंचाभिन्नैकवस्तुनि लक्ष्यमाणो धर्मो भेदं जनयेन्नामलक्ष्यमाणो वा आद्यमला
भ समसकालमेव वा आद्ये अभिन्नैकवस्तुनि विनापि भेदं प्रयोजकं लक्ष्यमाणं भेदं एवं स्थितिसमये लक्ष्यते इति भेदजननं वै यर्थ्यं
उत्तरकाललये तु अलक्ष्यमाणकधर्मप्रयोजनकत्वमेवासंभवि प्रयोजनस्य भेदासंभवात् पतितो द्वितीयोत्तरस्तु वचनार्थः
कारः द्वितीयमाह नेति अलक्ष्यमाणस्य भेदजनकत्वासंभवादित्यभिप्रेत्य संभावनायां निरूपणत्वं संभावितं न हि घटपटयोर्भ
दादेवरलादिभिघनेपर भेदस्य परस्मिन्नध्यासमेतेनैव संजयितुमशक्यत्वात् अन्यथा अतिप्रसङ्गाद् भेदसमावेशो हेतुः प्रसंगादिति ।
भावः एतेन नरसिंहकुंडलीमाहिविभिन्नविषयाणामप्यभिन्नपुरुषभेदकत्वेन संभवतीति दर्शितं धर्माणां परस्परभे
दस्य वर्णितस्य लिङ्गत्वेन धर्मिभेदकत्वमित्यभिप्रेत्याह धर्मा इति अयमेव इति युक्तिमेदद्योतनार्थः अभिन्ने धर्मिणा सह
भेदाद्धर्माणामपि भेदो नो चेत् इति नेधर्माः विविधाः भिन्नाः कथं न कथं चित् इत्यर्थः स्वनिष्ठधर्मभेदादिति चेत्तत्राप्य
भेदस्य सामाद्धनवस्थापाताच्च अथवा यदि धर्मभेदाद्धर्मी भिद्यतेति निर्युक्तिकमेवाभ्युपगच्छति तर्हि तथैव धर्मस्य भे
दाद्धर्माणामप्यभेद इति वेपरीत्यमेव किं नाभ्युपगच्छेदित्यर्थः धर्मधर्मिणोर्धर्माणां च परस्परं भेदो मिथ्येति किं
वक्तव्यं यद्धटपटादीनामपि परस्परभेदस्याश्रयादिर्न विमर्शेन यत्नेनैव निरस्यतीति भेद इत्यादिना सर्वोऽपि भेदस्य ।
भिन्नाश्रयो भिन्नाश्रयो वा नाद्यः भावावानात्प्रतियोगिनावच्छेदकसामानाधिकरण्यविरोधाच्चेति द्वितीयमनूद्य दूष
यति भिन्नाश्रय इति भिन्नः स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकाभ्योन्याभाववानाश्रयो यस्य सत्याविधाम्युपगतत्वमिति चेन्न
एवं सति निरूप्यमाणभेदाधिकरणस्य भावनिकाभेदाप्रतियोग्यन्यतानिरूप्यमाणभेदेनैव उत भेदान्तरेणेति आ
द्येनावदाह तेनेति तेन निरूप्यमाणभेदेनैवेति चेन्नदात्माश्रयादोषः स्वाधिकरणविशेषणनिर्णये
स्वाधिकरणनिर्णयस्य हेतुत्वोक्तिपर्यवसानादित्यर्थः द्वितीये पि दोषद्वयमाह नो चेदिति तेनैवेति न किं तु भेदा
न्तरेणेति चेन्नस्यापि भेदस्य प्रतियोग्यन्यहोनिस्वाभाव्याच्चानवस्थापूर्वभेदेन तदधिकरणस्य प्रतियोग्यन्यत्वोक्तौ

ऊ॰
७

सर्वप्रपंचे प्रतिभासमानस्य प्रतिद्भेदस्याभिप्रायानुपपत्तेः शून्यवादप्रसंगस्तस्माच्छंका भवत्येवेन यथापि कुंडलादयस्तनविका।
रसापेक्षभेदाभेदयोर्मध्ये अपि निरपेक्षत्वात्स्वकनके केवलाच्छिन्नमिश्रमाह प्रभवतीति ततः तदुक्तं सापेक्षभेदाभे-
दोभयस्यपात्वात्स्वतःसिद्धनिरपेक्षत्वकनकः परमार्थसद्रूपस्य भेदं न भेदोऽसत्वं न प्रभवति तत्पादिषु सर्वभेदाभेदौ
भयवाधोपि रज्ज्वादिस्वरूपाविद्यानाशनादिमर्थः ननु स्वतोऽभिन्नमपि कनकादिवत्कटकान कुंडलत्वादिधर्म्म।
भेदाद्विद्यतां यथा स्वभिन्नोपि पुरुषो दंडी कुंडली स्रग्वीत्यादिविशेषणभेदाद्भिद्यते केवलेन भिन्नविशेषणेन तद्वदि-
त्यतः दंडीति भेददर्शनात्स्वात्ममात्रनिरूपिताभेदस्य चान्यप्रयुक्तभेदाविरोधित्वेन बाधकाभावान्मिथ्यात्वासिद्धेः
प्रमाणं वाह धर्मेति उक्तधर्मैः कनकादिधर्मिणां न तद्भेदः प्रसिद्ध्यति बाधमानत्वे कुंडलादिविशेषणा-
नामिव धर्म्मिणः कनकादेः सकाशाद्भेदाप्रमाणसिद्धा भवति ननु यथा तेषु कनकादिषु भेदस्यानपेक्षोच्यमानत्वादि-
त्यर्थः ननु तर्हि कटकत्वादिजातयः कनकादेर्न तद्भिन्ना एव तत्समवेतास्सन्ति तद्विशेषिकाद्यास्तत्कार्यमात्र।
भेद इति चेदलमिति हेतोः यस्माल्लोके गवाश्वादीनां भेदे सति चेदादिसरूपस्याभेदापिवासन्तिगोत्वधर्मो गोधर्म
इतिगवाश्वौ परस्परधर्म्मिणौ इति वा चेद्दृष्टं रूपधर्मस्य रूपधर्म्मोनिबाधमेधर्मिव्यवस्थाधर्मधर्म्मिव्यवहारः नजावे।
नस्यितिर्वात पारिचितानकविरोपिहठानपाचधर्मधर्मितमपि विमर्शे प्रमाणगोचरताद्वैतस्य घेवतिधर्माणां
भेदकत्वेनरूपात्मिति भावः ४ किंच भिन्नेदमेंद्रधर्मिणस्यभेदउक्ताथ तेऽननिष्ठपर्यवाप्तत्ते नाथ इत्याह।
यत्वेति यन्नाभिन्नं सत तत्र भवति यस्तो भेदवाद्यन्यभेदादस्याभिहितधर्माः कथमपि विविधाधर्म्मभेदादभिन्नाः
भेदाभिन्नाश्रयस्य रधिकरणाभिराते नभेदात्मनिष्ठानोचेदन्योन्याभिष्ठास्यितिहतिरप्रवानद्विद्वादुर्निरुपा यके
नकादिवास्त्वसतः अभिन्नं भेदरहितं तत्परतः स्वातित्रिकं कटकत्वकुंडलत्वादिधर्मतो भेदमनंतरमिति भेद
भावकं न भवति यतो मायाद्भेदाधिकरणेन भवतीत्यर्थः उपपत्तेन भेदेनसाभाविका भेदोपमर्दे कुंडलादेः कनक

स्वा॰ सि॰
८

तित्त्वो तन्नार्थस्य स्वीकारः किंच भेदो धर्मिप्रतियोगिभ्यां भेदेन तत्राश्वाभिन्नो भिन्नो वा आद्ये नावद्याह भेद इति वक्तुमशक्यमाद्य
मात्रित्वोपपत्त्यादृष्टभेदपदार्थयोधर्म्यादिस्वरूपत्वप्रतियोगिनोर्भेदो न तत्त्वस्य काशात् भेदे भेदाभावे व्याधिकरणे समस्योऽस्य
प्रवाप्य भेदे भेदस्य स्वेन तत्त्वाधिकरणेवाऽभ्युपगम्यमाने भेदत्वहेतुभेदत्वाने स्वानि विषयाभवति वृत्तान्त्योऽभिन्नर
निवृद्धे भिन्नत्वस्मेतो घटपटादिनि रिक्तविषयानि रूपणादित्यर्थः किंच प्रतियोग्यभेदे घटस्यैत्वोघटभिन्नो नस्याद्धट भिन्ना
वाद्धटस्यैत्वोनस्याद्धटभेदस्यैत्वस्य घटो घटरवान्नस्याद्भेदप्रतियोगिकत्वघटोनस्यार भाववि रहा नत्ता भावा द्वैवधर्मभेदप्रा
धाराधेयभावो नस्याद्धटभेदात्मकपटाद्याश्रयस्य घटाभिन्नत्वापत्ते रभावो नत्तां भेदे नत्वत्तनियोग्यवृत्तित्व प्रसंगेनन नि
राश्रयत्वापत्ति रित्यपि बोध्यं तदेषां भेद निरूपणाले शावैफल्यं दर्शनाद्यतोनिवदेहिदीतीयपक्षमाह विभेद इति भेदः धिकर
णे धर्मिप्रतियोगिभ्यां विभेदः अभ्युपगम्यमाने पूर्वदोषाः आत्माश्रयः प्रागुक्तः उपसर्गप्रागुभ्यां मस्ति मेच्य इति पक्षे या
विभेदेवपुरिमर्थः तथाहि भेदनिष्ठो धर्म्यादिभेदः स्वयमेव चेदात्माश्रयदोषापत्तिर भेदेनाधाराधेयभावायोगात्।
तदर्वेकल्पाविशेषात्तकमेवदोषापत्तिश्च अन्यश्चेत्सोऽपि भेदो धर्मिप्रतियोगिभिन्नोऽवश्यं वाच्यस्तत्रैव धर्मिप्रतियो।
गिभेदत्वस्याधिकरणात्मकत्वे आत्माश्रयापत्तेरन्यत्वेऽपूर्ववदेभेदात्मकत्वेऽन्योन्याश्रयादन्यत्वे परम्परायां चक्रकापत्तेस्त।
त्राप्यस्तत्रान्यस्त्वेनवस्था एवं द्वितीयादिभेदेष्वपूर्ववदपूर्वभेदभेदस्यात्तेपुचोत्तरभेदभेदस्य च अन्यत्वानवस्था दिना।
त्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाऽपि प्रसंजनीयाः एवमेव घटभेदे पटभेदत्वं स्मिन्घटभेदस्याश्रयानतिरि।
क्तस्येत्यस्यवे भेदानामैकापत्तेर्जगत एवत्वम् प्रतियोगितया तदाश्रयतायोगात्रिराश्रयतान्तस्यैवप्रमाणगोचरत्वेऽपि।
लौकनापत्तिः प्रतियोगिनामेव तदाश्रयत्वाभ्युपगमे च घटोऽपि घटभिन्नः पटोऽपि पटभिन्नः भेदोऽपि भेदभिन्नः स्यादित्ये
सर्वजगद्व्यवस्थितेर्भिन्ने वा पक्षे न तयोराश्रयानिरिक्तत्वेचान्योन्याश्रयचक्रकानवस्था एवं उभयादिभेदेतोनयो।
स्तं भादि भेदस्मिन्नन्यादि भेदे इति चक्रकानवस्थानपायेऽटवदर भेदभेदस्य भेदस्यभेदस्यानवस्था एवमसभा

अ॰
8

उ
८

अन्योन्याश्रयः भेदयोः परस्पराधिकरणानिर्णये परस्पराधिकरणनिर्णयस्य हेतुतोक्तिः पर्यवसानान्नुपपत्तिनन्वधि
करणाभावनैनाभूतं तो यो भेदो भ्युपगम्येन तद्दाप्याह स्थितिहानिरिति अयमुपेतिपत्ता न तेन स्यापि एवं भेदद्वयपक्षा
श्रयव्याहृत्य निर्णयार्थं भेदेन नतु दक्षो चक्रके द्वितीयेन तु योऽन्याश्रयः सैनेव चेदान्याश्रयतुम्यन्यस्यान्यस्यसीका
रेण्ववस्थितेर्विश्रांतेर्हेतितः द्वतिरनवस्थायामर्थः प्रस्तुतेतिगमयति नहिति नतनस्यारान्यविशेषानिरूपणान्भिरा
भेदमात्रेहुनिरूपानवतोनिर्वेतु मपाकयाअनोसिध्येवेमर्थः ५ किंच धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानस्य प्रति।
योगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य चाभावे भेदबुद्ध्यदर्शनाद्भेदज्ञानस्य तथाविधधर्मिप्रतियोगिविषयकत्व
नियमाच्च तस्मिन्धर्मिप्रतियोगिज्ञानकारणमिति निर्विवादे तत्र तयोरेकज्ञानेऽकृते न भेदधीः ऐक्यज्ञाने विरोधि
नि चेत्तन्नप्रत्येकं भेदज्ञानस्यावर्जनीयतया भेदबुद्धिमात्रोच्छेदापत्तेः भेदज्ञानात्मा भेदाभावमनवस्थाप्यवादिना
ऐक्यापत्तिप्रसंगभेदविरोधितासंभवाच्च तस्मादन्यामेदज्ञाने धर्मिप्रतियोगिनोर्भेदज्ञाने हेतुरिसमवश्यवाच्य
तत्र कारणीभूतज्ञानगोचरो भेदो यदि ग्राह्यभेदरूप एवोच्येत तर्हि तज्ज्ञाने तज्ज्ञानं कारणमिति स्यादित्यात्माश्रयदोषवार
णाय सोऽवाच्यः तस्यापि भेदत्वात् एवं भेदवदेव धर्म्यादिभेदग्रह विना ग्रहणायोगात् एवं भेदज्ञानस्यापेक्षणेऽन्योन्या
श्रयप्रसंगादन्योन्याभेदो वाच्यः तथा चानवस्थाद्वारेवमाह भेदेऽपामिति भेदेऽपि भिन्नधर्मिप्रतिभेदविषयज्ञा
नजज्ञानवेद्यो धर्म्यादिभेदसिद्धिस्तु नरपिवत्तनुपलभ्यते चानवस्था भेदधर्म्यादिभेदेऽपि भवतिम्यथा भेदबुद्धिर्वि
भेदप्रादुःष्यः पूर्वदोषान्तर्गतित्वपराते न भेदाम्रेषव अयं प्रसिद्धो भेदः भिन्नापोधर्मिप्रतिभेदो ग्राह्य प्रतियो
गिनोर्नो विषयो यस्य तथाविधात् ज्ञानात् जाते यज्ज्ञाने तेन वेद्यः ग्राह्यः भेदज्ञाने धर्मिप्रतियोगिभेदज्ञानं कारणं।
मिति यावत् तत्र धर्म्यादेः ग्राहिपदार्थप्रतियोगिनश्च परस्परभेदस्यासिद्धौ तेन पुनरपि एवं भेदज्ञानवेद्यत्वं तथा
धर्मिप्रतियोगिभेदज्ञानाधीनात्मभेदे योग्यानवस्थाऽऽपतेत् अनवस्थाऽऽपत्तेरन्यापद्येत परास्तज्ञानवत्योऽन्याश्रयचक्रकमापद्यतेति

भूम्नस्तस्य वर्णः अभाववादे च धर्माधारत्वस्यासाधिष्ठानत्वस्य चायोगात् न च तेजोभावेऽन्धकारे नैल्यचलनाद्यारोपो दृष्ट
नयत्वेतिनापत्तिप्रसङ्गनिवारणं अन्धकारस्यापि द्रव्यत्वात् न चैवं सति तन्महाकारे आलोकसंयोगापत्त्यापत्तिः यं चा
कारेणारद्ध्यवादन्धकारेनाम्नालोकचाक्षुषे चालोकसंयोगापेक्षाविरहेण तस्य अभावत्विकत्वात् न चावश्यक
तेजोभावे नैव निर्वाहः अबाधितनैल्यचलनतादिनस्य संख्यापरिमाणसंयोगविभागपृथक्त्वपरत्वापरत्वसंस्कारजातमा
दिगोचरसर्वानुभवसिद्धतानाप्रमत्वाभावात् ततः संवादतस्य निश्चितप्रामाण्यानां निर्वाहकत्वादावश्यके तमोद्रव्येऽ
वनिर्वाहे तेजोभावस्यैवकामम पलापापत्तेः न चापेवमवादिकल्पनागौरवं अवयवानामप्यनुभवसिद्धत्वान्नरमाण
नां च पृथिव्यादिष्वपि निरस्तत्वेन क्वाप्यकल्पनीयत्वात् अन्यथा नैल्यादेन शीतोष्णस्पर्शयोरन्यतराभावे तेवापप
तेरेकतरस्यानुष्णाशीतस्पर्शस्य चापलापापत्तेः न च पृथिवीवायोरुभयाभावानुभवविरोधः तप्यमानोदके कदाचि
दुभयाभावानुभववदुपपत्तेः किं च प्रौढप्रकाशकतेजःसंसर्गाभावस्यैवांधकारत्वे घटे घटान्तराभाववत्प्रौढप्रका
शकतेजस्यपि तदभावसत्त्वात् स्वेऽप्यंधकारव्यवहारापत्तिः तेजोगतगुणक्रियादिषु तेजःसंयुक्तघटादिसर्वद्रव्यान्ति
ष्टगुणक्रियादिषु चांधकारप्रमयापत्तिस्तत्र प्रौढप्रकाशकाभावे तेजःसंसर्गाभावस्य सदैव सत्त्वमतादिति यत्किंचि
देतत् द्वितीयेनिरस्तमिति नाभावइति अभावस्य प्रकृतभेदरूपत्वेति पदस्याग्रमस्वरूपपदत्वान्नभावान्तरप्रावर्तनापान्तरइति
प्रकृतिभेदानिरिक्तोऽभावो भेदतत्त्वरूपाधिकरणयोर्योगइति नयुक्तः समवाये तस्यापि निरूपाख्येनेन भेदस्तु स्यात
दधिकरणेन भेदेन च सह संबंधायोगात् यत्तेन विशेषणतापर्यायीनत्वनिमित्तवीनतार्किकमूलयापि निरस्तः तस्य
भावाभावान्यतरत्वं भावस्याभावस्य वाच्यवनात् विशेषणताख्यः स्वरूपसंबंधविशेषइति जरत्तार्किकमतमपि निर
स्तं अनुभयेति स्वरूपसंबंधस्य स्वरूपमेव संबंधः उभयथा वा स्वरूपयोः संबंध इति वा आद्येऽपि तदधिकरणस्व
रूपं भेदस्वरूपमनुभयस्वरूपं वा न त्रितयमपि युक्तं अनुभयमिलनात् उभाभ्यां संबंधिभ्यां मिलने संबंध उभयमिलने

वाधिकरणकाभावोन रूपाद्यभेदेऽप्यस्यतेनाभावेपिव्याप्यसामान्यैकरूपत्वेयानतस्य प्रतियोगिव्यधिकरणवृत्तित्वेनिराश्रयत्वाप
त्तिस्तद्वृत्तित्वेनगगनमात्रस्यसाधिकरणेतिष्ठत्वंतेनाभावप्रतियोगित्वेनभिन्नत्वात्पूर्वावस्थाविशिष्टत्वेनविशिष्टद्विरापत्ताद्रेट:
तनत्वस्याघाप्यतिरिमाप्तिवोध्यनतवेदभेदेत्वभेदद्वयभेदव्याप्याधारापेप्रभावःप्रामाणिकप्रतीतित्वलाद्वस्तुपगम्यतेतद्वेदेच
घटभेदभेदस्तद्वेदस्तद्वद्वेदत्वमनवस्थापिप्रामाणिकत्वात्रेपापेन्यादिपरेपांकृत्याकायावलेवनेनपरिहारेनिरस्येतिनचैत
त्रापयानटस्तुपगमस्तदुत्तणगतिरूपपत्तिःप्रतीतेःप्रामाणिकत्वनिर्वाहकानवस्थादोषटवादेनिरुद्धत्वात्तद्धिकरण
रविषयकप्रतीतेरपिप्रामाण्येप्रवृत्तेःयदितुमाहयथातुतस्याप्यधिकरणमितेनाभावाधिकरणत्वात्तदभाववत्तिनत्वगाहितानाम्य
प्रमातहिप्रकृतेपितुल्यमितिभावःप्रतीयमानात्रप्यन्यभेदःनाभ्युपगम्यंतेचेदादोपिनयानत्वसाधकवाधकयोःसाम्या
दित्याह तेनेति तेनोक्तदोषनिवृहेनभेदःसर्वोपिसर्वमिथ्येवमिथ्यात्वेनतस्यतुदोषाकरत्वंभूषणमेवनतुदूषणमि
तिभावः॥ एवंभेदस्याधिकरणेनसहसंवंधस्यतुनिरूपत्वादपिनिरवच्छिन्नत्वसंवंधाभाववत्तिप्रतीयमानत्वरूप
मिथ्यात्वलक्षणाक्रांतत्वात्तन्मिथ्यात्वमितिसदृष्टांतमाह द्रव्येति द्रव्यभेदस्यसंयोगोनभवतीतिनिरूपात्वस्यभावस्य
रूपेनाभावोऽन्यःसमवायादत्तुभयमिलनात्रापिततत्स्वरूपं भावाभावातिरिक्तेनचकिमपितयोर्गतिसंवंधस्वरूपंनिः
संवंधेपिशुक्तौरजतमिवस्वरूपातेनभेदःप्रतीतः भेदाधिकरणत्वेनाभिमतेभूतलादौ द्रव्यो गुणादीनोविमर्शेद्रव्या
ननिरेकान्तेप्योद्रव्यस्यसाधारणौत्रावरस्तमात्रोपलब्धेरणेतेनद्रव्यानिर्देशः वस्तुमात्रेभेदस्यसंप्रत्योन्याभावमात्रस्याधा
रतानियामकोयोगसंवंधोभावरूपोऽभावरूपोवायाद्येतिरस्यतिनभवतीतितत्रभावस्वरूपत्वावप्रसंभवतिसंवंधो
हिसंवंधिभ्यांभिन्नत्वावाद्यिमाद्येतिसंवंधत्वलक्षणाक्रांतत्वेवतस्याभावस्यवत्वेव्यतयाद्यधिकरणवत्तस्याप्यभावेन
सहसंवंधोनत्ववकल्पनेप्यनवस्थानादसिद्धेःसंवंधायोग्यत्वापपादनायभेदेत्विथितद्विनिरूपात्वस्येति निर्गता
धर्मिप्रतियोगिव्यावर्तकव्यतिरेणउपाख्यायोदृश्यमयप्रवृत्तिनिमित्तधर्मोयस्यतत्तोध्यासतोवाव्यावर्तकसंबंधम

सा॰ सि॰
२०

नस्येपुरुषात्तदात्मादेस्तत्संनिकर्षस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् तस्मिन्नयोगानुगतचविशेषणतासन्निकर्षोऽस्ति तस्मात्संबंधनिरासेनै
वनिरस्तत्वात् तस्मात्प्रसिद्धप्रत्यक्षस्यगोचरःनाप्यनुमानस्येतिदर्शयति व्याप्तिरिति अधिकरणविशेषणत्वस्य।
गतामाः अस्यैवद्वायोग्यतापादनेति मन्त्रितिपरिणामेन संबंधःसामान्यत्रितौ व्याप्तिरस्मिंश्चरितिसामानाधिकर।
ण्यलक्षणस्याधिकरणेन हांसंतताभावप्रतियोगितानवच्छेदकभेदत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यलक्षणत्वात्
गीवाव्याप्तिर्वेचिद्रूपि वस्तुनि कुत्रापि गृहीतसानुमीयेतेत्यपिः एवंनिरूपयितुंतादेवव्यापकतावच्छेदकधर्मस्य
त्वात्सम्बन्धियोगिताधिकरणतासंभवात्स्वनियोग्यनुयोगिभावसंबंधस्यैवविमर्शोदृष्टेचनात्रव्याप्तिर्नेत्यपिवाच्यमनापु
पमानस्येत्याह नभवतीति गवादिसदृशेगवयपदे हि दृष्टे गोसदृशोगवयपदनिरूप्यति दृष्टवाक्यार्थस्मरणःप्राग्दृष्टगोपिउ
सपुरुषस्योपमितिः प्रसिद्धानच निरूपयितुंभेदेकस्यचित्सादृश्यमस्तियेनोपमीयेतेतिभावः एवंवैधर्म्यसाधारण।
धर्मयोरप्याधारत्वासंभवान्न सिद्धेःप्रमाणगोचरत्वमिह्याधीनत्वात्तुवैधर्म्यसाधारणधर्मविशिष्टपिण्डस्यानजत्यापमि।
तिगोचरतापिनिरसनीयाऽसन्निकृष्टेसन्निकृष्टसादृश्यज्ञानमुपमितिरितिभाहनयेपिवस्तुनःसादृश्यएवोपमितिः
रितिसर्वतोविमृश्यसिद्धानतद्गोचरःनापिशब्दस्यनत्रलौकिकशब्दस्यप्रत्यक्षादिसिद्धार्थानुवादित्वेनप्रसक्तत्वाद्य
गोचरेऽप्रत्युक्तत्वात् दृश्यमानस्यचनीलेनभद्रमादिवद्गोतिसिद्धानुवादित्वेनाप्युपपत्तेरित्यभिप्रेत्यवैदिकशब्दगोचा।
रत्वंनिराचष्टे वाक्यमिति वाक्यस्यवैदिकवाक्यस्यतात्पर्यपदेऽहंरूपस्याःसकृपात्मसाक्षात्कारतात्पर्यान्यंपूरुषेतिवावैदि
कवाक्यानामपंगोचरतामेदस्तद्गूरायामात्रात्प्रमातेनेदंतानामिति किंचनस्मृतौःसमस्तमुमाप्तोतिपडहनानेवयपश्यतिप
कंधेवान्तरपश्यत्वमिह्यतामिवमन्यमानःउदरमेतवेकुरुतेऽथतस्यभयंभवतियत्रहि द्वैतमिवभवतिअथयोऽन्यां।
देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीतिनसवेद यथापशुःसदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं यत्रनान्यत्पश्यप
तिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमेत्यादिश्रुतिसहस्रैःप्रपञ्चसन्मात्रतात्पर्यकैःप्रतिषिध्यमानतादिभावः

20

ऊ॰
२०

तदभावात् प्रत्येकस्वरूपस्योभयासंबंधत्वात् उभयस्वरूपस्याप्यसंबद्धस्यान्यसाधारणत्वात् उभयाश्रितत्वाभावादनेकत्वा
च्चतेषां संबंधत्वायोगादित्यर्थः द्वितीयमाह भावाभावातिरिक्तमिति तयोर्भेदे तदधिकरणयोर्भावाभावाभ्यामतिरिक्तं कि
मपि संबंधस्वरूपं नास्ति तदुभयभिन्नस्यालीकत्वादिति भावः प्रकृतमुपसंहरन्निष्टसिद्धिं दर्शयति निःसंबंधेपीति तेनतदुक्त
दोषगणेन संबंधस्याभावोतिः संबंधस्य भावेप्यभावस्य च असंहितायामसंहितेनरत्नोहागमलब्धसंदेहः प्रयोज
नमिदमुभयस्यापि सहाभाव्यप्रयोगेन नन्वनुरूपेणसहार्थविकल्पनादव्ययीभावसमुक्त एवावा अव्ययीभावपक्षे तत्कोवास
म्बन्धार्थकुतूहलमिति वक्तुत्लशहणेनासमस्याप्यसंभावोनसंबंधाभावेपीत्यर्थः प्रतीतः प्रतीयमानाभेदो यस्यैव तत्रहष्टान्तः
शुक्तौ रजतमिवेति यथा रजतसंबंधशून्यायां शुक्तौ प्रतीयमानत्वाद्रजतं यथा तद्वद्दोषेत्यर्थः अत्र निःसंबंधेपितत्र
प्रतीयमानत्वमिष्यात्वमिति लक्षणप्रदर्शनेन संबंधविमर्शो गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्योरवयवावयवि
नोर्विशिष्टकेवलयोः कार्यकारणयोराधाराधेययोश्च भूतीनां च संबंधस्य भिन्नत्वाभिन्नत्वादिनादुर्निरूपत्वात्त
द्वैचप्रपंचस्य मिथ्यात्वेन असंगोदासीनमद्वितीयं पकृतं स्यादित्यस्य चिन्मात्रवस्तुत्वं परमार्थसत्यं सिध्यतु इति सिद्धान्तरहस्यं सूचितं
१ ननु प्रमाणज्ञानप्रतीतिरेव वस्तुतत्त्वसाधिका सा च घटपटादीनां भेदं ग्राहयति न च प्रामाणिकोर्थो युक्तिसहस्रेण
प्यपलपितुं शक्यः श्रुतीनामपि प्रमाणाधीनत्वेनोपजीव्यप्रमाणविरोधेप्रामाण्यं स्यादित्याशंकते उपपत्तिरहिता
नामपि प्रत्यक्षमस्याद्वैतरालंबनगमनतिरस्कृत्य सजीवनादीनां प्रत्यक्षसिद्धानामप्रमाणत्वे प्रत्यादिप्रमाणादिमा यांकामे
दृग्राहिप्रमाणनिवृत्तिरप्यनिराचष्टे संयोगादेरिति संयोगादेरयोग्यत्वाद्गृहीतुं भवति भिदागोचरत्वे इन्द्रियाणां चाप्रि
नासंगतत्वात्प्रतिपत्तिरप्रतीवाकातात्पर्यहेतुः साक्षाभावो नमानेन न च पुनरपरमानमस्तोनयापिप्रमत्वात्
प्रमाणाननगरमिव भवेत्साधुमेवाप्येव तत्र भेदस्याग्रप्रमाणगम्यत्वान्निरस्यति संयोगादेरिति भिदाभेदः इन्द्रिया
णां च रूपादीनां गोचरो विषयो न भवति कुतः संयोगादेः स्थानपतनप्रसिद्धस्य संयोगसंयुक्तसमवायादेरभावादिति मा।

स्वा-सि·
र:
२१

11

मशकमक्षिकावृश्चिकवातातपाद्यभिघातानमानादीन्स्त्यागाननिरोधनादिजन्मलक्षेपांशुमहिमस्तु : सहनपी
लक्ष्यार्थः तदुक्तं योगशास्त्रे अभियोगाहृदाभ्यासात्तेवचात्रि निष्पन्नात् पुनः पुनरनिर्वेदात् सिद्ध्योगोन
चान्यथेति एवंचतीर्थयात्राद्यभ्यासाद्धृतात्साहायिहे एवंवस्तुविहितमितमुक्तं पवित्रहितेपथ्यमितेन
नाल्पवक्कलेचभोजनभनन्नाभ्यहयतीतितयोक्तः शुचौचकलेज्जमांसादेर्देहपुष्ट्यादेहेतनाहितनापिचितका
लुष्यहेतुताद्वैयना तदुक्तं पराशरेण अन्नदोषेणचित्तस्यकालुष्यं सर्वदाभवेत् कलुषीकृतचित्तानां धर्मः
सम्यक् भासतेइतिपवेशुचेः पवित्रस्यापिकृतौस्यकठ्ठल्लादेरोगाधिक्यादेकतेनयोगाभ्यासविघ्नहेतुत्वाद
यतेइदंचकठ्ठल्लवर्णमस्मिन्निमर्गवर्तेवदर्शितेएवंनामृतानस्तुयोगासीन्यादिनामितादानेनियमो
पिनेनैवदर्शितः योगशास्त्रार्थदर्शीहेरण्यगर्भस्यपातञ्जलस्यवासूत्रैभाष्यादेस्तेषांचमुनिस्रोतदायि
कयग्यानासांवदाधिकृतदृष्टानतिपुराणगुरुमुखादर्थं सम्यक्तद्दीर्णालितवात्संतिमर्थः अन्यथाहि
स्वेच्छयाभ्यासेऽत्याधाद्यतनयः स्यादितिभावः ईदृशस्याधिकारिणस्तदभ्यासयोग्यस्थानमाह पुण्य
इति पुण्यपवित्रेसिद्धिप्रदेहेनलोकप्रागासंमिद्धेनिर्दोषेमशकमक्षिकावृश्चिकावातातपाद्युपद्रवानदो
षमूत्यदोषानपाचश्रुतिः समेशुचौशर्करावह्निवालुकाविवर्जितेशब्दजलाश्रयादिभिः मनोनुकू
लेनतुचक्षुःपीडनेगुहानिवाताश्रयणेप्रयोजयेदिति पुराणेप्युक्तं नेनायवाह्नेसामीप्येनजीर्णगारगोष्ठयोः
नदेशमशकाकीर्णेनचैत्येनचचत्वरेऽनाभ्यसेत्स्मृतिगर्यादौनस्थानेजनसंकुले केशभस्मतुषांगारकीट
कादिविवर्जितेसर्वबाधाविरहितेसर्वेन्द्रियसुखावहेमनः प्रसादजननेस्वगृहपामोदमोदितेइति तत्राष्टांग
योगाभ्यासप्रकारंदर्शयति यमनियमेत्यादिना तेचपतञ्जलिनादर्शिताः अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरि

२१

च मेटमुपेत्य निष्कृष्टसच्चिन्मात्रे नावकाले मनः श्रीणां यानमभ्यसनीयं यावता कालेनोच्छ्वासनिश्वासवद्दनायासे
न केवलेयात्मनि चित्तं स्थिरीभवतीति तदेव चिन्मात्रवासनायां स्थिरीकृतायामहमेव त्विं तयामीत्यभ्यासका
लोपानमहं त्वमेदावमर्शो प्रयत्ने च परित्यज्य चिन्मात्रैकरसेन मनसः संस्थितिलक्षणः समाधिर्भवति स एव म
नोनाशः इत्युच्यते तदानीं च योगी यदि तत्तज्जलदासाद्याकैवल्यलक्षणं परमानंदमनुभवति स्तत्तज्जन्मनि
तत्सौख्यं परिपाकहृष्टि क्रमेणोन्नरोत्तराणि श एषमृत्र अनुभवत्यस्य कृत्स्नपरिपाके महावाक्यजन्यवृत्तिसमाना
कारयाविद्याकारवृत्त्यास्वात्मानं साक्षात्करोति तेन च सकार्याशेषाविद्यानिवृत्तौ तथा च श्रुतिः ज्ञानप्रसादे
न विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमा
यानिवृत्तिरिति च अथ वा श्रवणादिना निष्पन्नं ब्रह्म प्रणवेनैकीकृत्य ध्यायतस्तद्वित्तं स्थिरीकृते तेन प्रणवमा
त्रात्रयं विराड्हिरण्यगर्भेश्वरैकीकृत्य प्रवृत्तं प्रणवे विलापयान्त्यमात्रां लयैतेन तुरीये साक्षात्कृते नमकार
च श्रविलापयन्तस्मिन्नोनादिपर्यन्तं सम्यक्समाहितो यावत्साक्षात्कारो दृष्टं भवेदिति राजयोगस्य त्रैलालनेनवि
तवर्णीकारप्रकारः ४ अथ द्वितीयं हठयोगाख्यं दर्शनमपि चित्तस्पन्दमनेनाप्यपेक्षितमित्याह मुक्तेति मुक्तास
गेसहितम् सुचिहितमितभुग्योगपराचार्थोपदिष्टनिर्दोषदेशायमनियमहठः स्वासनस्थः प्रसन्नः प्रा
णायामक्रमेणाह तच्चपलमनाः स्थूलसूक्ष्मनिरुद्धध्यायन्नैकात्म्यसो व्यवस्थिरगलितमनाः मोहबंध
छिनत्ति संगवर्हित्सु वर्जनान्तो योगाभ्यासात्स्वाह विद्यानिर्भीरुजनानां च समागमसंमुख्या परित्यजेत्य ८
र्थः अथवा आसंगमित्येतत्पदच्छेदः आसज्यन्ते निबध्यन्ते येन रागादिना विषयेषु स आसंगस्तं मुक्ते त्यर्थः
तदुक्तं योगशास्त्रे सुदुर्वाररागात्मनः शत्रून्कामादीन्योगमभ्यसेदिति सहि सुहृद्वत्त्राता स्वाहवला छ्छीनास

स्वा॰ सि॰
त॰
१२

येदिति फलमहस्रेणग्रहणीधारणपत्राभ्यो नेन ; सएवाहमस्मीति चिंतनंमनेनसमापत्तिः तथाप्युक्तम्
र्यसंपातक महत्स्वमुत्पद्यते सिद्धेचासनेप्राणोतोस्यस्ववेड़ः स्वमानापमानादिहेतुनाभिहन्यतइत्यर्थः । इत्यत्र ; त्व
त्स्वाचिंतालस्यादिभिरविघ्नः ; सन्निरुत्यर्थः ; तदप्युक्तं योगयाज्ञवल्क्ये नातिलंघन ; तदुधारणोवानविघ्नस्तत्रवोध
नः ; नाधाविवेरनुचिंतानांतेषु गंधुजीतयोगविदितिवदुक्तरक्तं त्वमाह प्राणायामेति तत्रमध्येद्रेकोमुनिभिः
इडयाकर्षयेद्वायुंवाह्यंषोडशमात्रया धारयेत्पूरितंयोगीचतुःषष्ट्यातुमात्रया स्वसुम्नामध्यगंसम्यग्द्वात्रिं
शन्मात्रयाशनैः नाड्यापिंगलयाचैवरेचयेद्योगवित्तम ; अयोगेस्य ; कुंभकं समाचरेत्
एवंमीच्छधारसिंध्यां पंचमभ्यं विवामायामेनयोगीद्रः ; एवेमात्रैातिततत्त्वलान बलबलनपुंजामे
शीलमनुसमगुहोदरविशालप्राणमात्रस्यपरस्पदोदरीगुहा ऊमयिवाशनेः पश्चाद्योगीचेदुणरेचयेदि
तितदभ्यासेनैवनाडीगणशुद्धितस्फलेचाह ; इत्यभ्यासमत्रयाभ्यासात्तुमयायामसेवनात् शुद्धनाडीगणा
योगीसिद्धप्राणोविधीयते यथेष्टधारणंवायोरनलस्यप्रदीपनं नादाभिव्यक्तिरारोग्यमवेन्नाडीवि
शोधनात् रेचकादित्रयाभ्यासोनाडीशोधनपूर्वकः ; सेव्योऽत्र कुंभकणपर्यंत ; प्रोक्तोयोगानुशासने
इति मात्राकालप्रमाणेचान्यत्रोक्तं जानुप्रदक्षिणीकृत्यनद्रुतेनविलंबितं अंगुलीस्फोटनंकुर्यात्सा
मात्रेतिप्रकीर्तितेति सप्राणायामः सगर्भोगर्भभेदेनद्विधा यथाह ; जपध्यानादिभिर्युक्तं सगर्भंतवि
दुर्बुधाः ; तदपेतंविगर्भंतु प्राणायामंपरेविदुरिति रेकोंचदित्रकारस्तत्र विद्यते उक्तंलिप्यवायुमाका
शेशून्यं कृत्वानिरात्मकं शून्यभावेनयुंजीयाद्रेचकस्येतिलक्षणं मितिवक्त्रेणोत्पलनालेनतोयमाकर्ष
येद्यथा एवंवायुर्ग्रहीतव्यः पूरकस्येतिलक्षणं नोच्छ्वसेन्न ; श्वसेत्रापिनैवगात्राणिचालयेत् एवंतावन्न

१२

ग्रहा यमाः शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः स्थिरसुखमासनं तस्मिन्सति श्वासप्र
श्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेंद्रियाणां प्रत्याहारः दे
शबंधश्चित्तस्य धारणा तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरिति
एषां च स्वरूपाणां यथायथ्यं तात्पर्यं स्फुटीकुर्मः हिंसादिभ्यो निषिद्धधर्मेभ्यो योगिनं यमयंतीत्यहिंसादयो
यमाः दुःखजन्मादिहेतोरशौचात्संतोषादेर्योगिनं निवर्त्य निष्कामधर्मे नियमयंतीति नियमास्ते ई
ढो वैरदेहाभिमानादिभिरष्टकं योगांगानि भवंतीत्यर्थः तथा च पातंजलसूत्राणि तत्संनिधौ वैरत्यागः
शौचात्स्वांगजुगुप्सेत्यादि आसनं दर्शयति स्थिरासनमस्त्विति आसनानि च तावंति यावंतो जीवजातयस्त
त्रासनस्यानेकविधत्वेपि सिद्धासनादिषु पदेव पर्यप्रकृष्टकायमनःस्थैर्यसौख्यहेतुत्वादेवमभ्यस्ता
सनं सिद्धाद्यासनानां च लक्षणमुच्यते एकं पादमधः कृत्वा द्वितीयं वृषणोपरि बध्नीयाद्दृढं व
ज्रं सिद्धासनमितीर्यते दक्षिणं चरणं न्यस्य वामोरूपरि योगवित् याम्योरूपरि वामं च पद्मासनमिदं वि
दुः कराभ्यां धारयेत्पश्चाद्देशिष्टाहठवेधवित् भवेत्पद्मासनादस्मादभ्यासाद्दृढविग्रहः जानूर्वोरंतरे स
म्यक्कृत्वा पादतले उभे ऋजुकायो विशेद्योगी स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते एकं पादमधः कृत्वा विन्यस्योरौ तथो
त्तरं ऋजुकायो विशेद्योगी वीरासनमितीरितं गुप्तवाह्यासने यस्मिन्सुखमस्योपजायते स्वस्तिका
दौ तदध्यासस्य यत्नेन युंजीत योगवित् इति आसनस्थैर्यस्य दृष्टादृष्टोपायफलं चाह भगवान्पतंजलिः
प्रयत्नशैथिल्यानंतसमापत्तिभ्यां ततो द्वंद्वानभिघात इति तस्यासनस्य ग्रहणे न्यतीर्थयात्रास्नानगम
नादि प्रयत्नो मानसोत्साहो विरोधी तन्निवृत्तौ शिथिलो लौकिक उपायः अभ्यासोत्साहो देहमुत्थाप्य प्रवर्ज

स्वा॰ सि॰

तमभेदेन त्रिधा तदप्युक्तं क्रमाद्भ्यसनः पुंसो देहे स्वेदो ऽधमो ऽधमः । मध्यमः कंपसंयुक्तो भूमित्यागः परो मतः
ति क्रमाद्भ्यसनेन रोगलेशु सिद्धौ ऽन्यकाराद्विचारादेवातिमात्रनिरोधो न कार्य इति स्वचिते तदप्युक्तं ह
ठाद्विरुद्धमानस्तु अग्नहिजनयत्यपि तस्मान्नापयितव्यो ऽसौ मेघानरं मह्यासेवितेति एवं प्राणायामपटलस्या
पि मनो यदि स्वभावचापलात्कदाचिद्विषयेषु प्रवर्तते तर्हि प्रत्याहारेणापनेयं विषयविशेषे धारणा कार्येत्याह
ग्राह्येति ग्राह्येति निवर्त्तनाभ्यासपाठवेन प्रत्याह्य तस्मा भावतो विषयस्माच्चिद्धो विशेषतस्तु चपलं मनः स्थलेषि
नि हृदयेन्द्रनासाग्रमध्यंतरेवाटेवनास्थानीतानि त्रयमेतत् स्थानां परमात्मनिवातिरूप्यवधेयमर्थः
मानिरोध एव धारणेति देशबंधश्चित्तस्येति स्वार्थ इति भावः स्वविषयासंप्रयोगे इत्यादि प्रत्याहारलक्षण
स्तु प्रथमचापमर्थः बलात्प्रसरवर्तितस्य चित्तस्येन्द्रियविषये ऽसंप्रयोगे ऽसंबंधे सति चित्तपराधीनतामिंद्रिया
णां चित्तवदेवार्थान्निरुद्धत्वाद्वा चलेत् चित्तस्वरूपानुकरणमिव संपद्यते स प्रत्याहार इति सूत्रार्थः तावपि न
लक्षणमुक्तं इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु निरर्गलं बलादाहरणं तेभ्यः प्रत्याहारोऽभिधीयते इति प्रत्याहा
रफलं च पतंजलिनास्त्रित ततः परमावश्यतेन्द्रियाणामिति धारणा प्रकारस्तु स्मर्यते मनः संकल्पकं ध्या
त्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान् धारयित्वा तथात्मानं धारणा परिकीर्तितेति योगभाष्ये तु देशबंधश्चित्तस्येति स
त्रेनाभिचक्रस्हृदादिदेशेषु बाह्ये वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बंधो धारणेति व्याख्याने केचित्तु कंठदे
शेषु लविकानानतो नासिकाग्रमध्ये मस्तके मूर्द्धिं द्वादशान्ते यथाविधि धारणं प्राणस्य मरुतो धारणेति निगद्यत ॥ १२
इति हृदयकंठमस्तकेषु तालुमूलं भ्रूमध्यमस्तकाग्रेषु क्रमात्प्राणनिरोधं धारणे स्यादुः एवं धारणाजये ध्यान
कर्तव्यतां दर्शयति ध्यायन्निति तत्र ध्येयवस्तुनि प्रत्ययानां चित्तात्मकचित्तवृत्तीनामेकतानता नियतैकाका

13

य

ये जीनकुंभकस्य निश्चलत्वेनाकाशमोदरे निरालंबे वायुरहिते बाह्याभ्यंतरभेदेन कुंभको द्विविधः तदुक्तं यथा
नेस्तंगते प्राणो यावन्नाभ्युदितो हृदि। तावत्ताकुंभकावस्था योगिभिर्यानुभूयते बहिरस्तंगते प्राणो यावन्नाया
नउक्तः तावत्पूर्णसमावस्था बहिष्कुंभकं विदुरिति तदभ्यासपरिचयप्रकारं पतंजलिराह बाह्याभ्यंत
रस्तंभवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः इति यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्यः यत्र
श्वासपूर्वको गत्यभावः स आभ्यंतरः तृतीयस्तु स्तंभवृत्तिर्यत्रोभयाभावः त्रयोऽप्येते देशेन परिदृष्टाद्
पानस्य देश इति निर्गमबहिर्द्वादशांगुलपर्यंते श्वासः समाप्यते सुषुम्णास्थनाभेराधाराद्वा वायोर्निर्गच्छति स
ति चतुर्विंशत्यंगुलपर्यंते षट्त्रिंशदंगुलपर्यंते वा समाप्तिरेवमंतरपि तत्र बहिस्तनस्य देशधूतनस्तृणादिच
लनेन गमिरजमातृष्णकाले अंगुष्ठस्तु नाभ्यादिप्रदेशचलनेन एवं कालेन क्षणादिमात्रापरिगणनेन सूपया
परिच्छिन्नो बाधाः स्वल्पेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः यथा घनीभूतस्तूलपिंडः प्रसार्यमाणो दीर्घो विरल
वान्तनुश्च भवत्येवं श्वासोऽपि रेचकादित्रयाभ्यासतुर्योऽपि प्राणायामः पतंजलिनोक्तः बाह्याभ्यंतरविष
याक्षेपी चतुर्थ इति रेचकपूरकविषयदेशकालनियमेन परित्यज्य यथाशक्ति वायुविरेचनात्पूर्णाद्वा क्रियमा
णस्तुर्थः कुंभको भवतीत्यर्थः तत्र निद्रातंद्रादिदोषयुक्ताधिकारिणमाश्रित्य तदहितार्थं च चतुर्थ
एवेति विवेको विचारणीयश्चरणैः उक्तं उक्तं प्राणायामानां फले च पतंजलिनास्थितं ततः क्षीय
ते प्रकाशावरणं धारणासु च योग्यता मनस इति प्रकाशस्यावरणं तमस्तत्प्रयुक्तं निद्रातंद्रादि चतो
यते वह्निमालाधारणासु च मनसो योग्यता च भवतीत्यर्थः पापमलक्षयश्च फलमन्यत्रोक्तं यथा पर्वत
धातूनां दह्यंते धमनान्मलाः तथेंद्रियकृता दोषा दह्यंते प्राणनिग्रहात् इति स च प्राणायामो यमस्याधर्मो

स्वा॰ सि॰
र॰
२५

नैवचित्तस्यसर्वार्थतात्तीयत्वेनैकाग्रताचवर्द्धते तादृशस्यपरिणामः समाधिरित्यर्थः । इयंचैकाग्रता यस्यापिध्याने
प्राप्तितथापिध्येयमिन्नवाक्यस्यानुवादकस्यासत्वेलिंतोमात्रस्यतोपशिष्यस्यैवतत्रप्रत्ययविशेषस्यापायस्यसत्त्वात् स
माधौतत्रचिरंतताध्यानपकस्यैवसमताप्तातिभेदइतिकेचित् कांटेनयशाहुः नोचैतन्यात्रायावक्ते एवं
ग्रिसुखितातानावटेवमवेद्यानेस्यान्तःसमाधिरतः परमितिगुणात्रादिसंग्रहकृष्णाद्वीर्दे: स्वरूपस्याप्यशहत
नाफलविनाध्यानेपरिपाकावस्थासमाधिरित्युक्तत्वंयोगमनतायानुध्यानमेवेतिभेदरहस्यं । विचारस्य
स्वामिनस्तुसमानाकारचित्तवृत्तिप्रवाहोद्विविधः । विक्षिप्तजातपयमानः संततस्त्वेति तावुभौक्रमेणध्यान
समाधीभवतःस्त्रमुः । संप्रज्ञातसमाधिस्वरूपंचसमवांनुभवयोगिनाटर्शितं विलाय्यविकृतिकत्वंसंभव
यस्ययक्रमात् परिशिष्टंचसमस्याद्वेवित्तानेद्वेविविनयेन ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोहं । कृतिविना स
प्रज्ञातसमाधिः स्याद्ध्यानाभ्यासप्रकर्षजः इति श्रीमद्भगवत्पादाः । ध्येनमेवममिनिम्न । हृदिस्वरूपंगग
नोपमंपरमसकृद्विभातंतत्वजमेकमक्षरं अलेपकंसर्वगतंयदद्वयंतदेवचाहंसततंविमुक्तओं दृशिस्तुशुद्धोह
मविक्रियात्मकोनमेस्तिकश्चिद्विषयः स्वभावतः पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्चसर्वतः सुपूर्णभूमात्वजआत्मनि
स्थितः अजोमरश्चैवतथाजरोमृतः स्वयंप्रभः सर्वगतोहमद्वयः नकारणंकार्यमतीवनिर्मलः सदैवतृ
प्तशुद्धोविमुक्तओमिति अथएवंधर्ममेघाख्यः सर्वधर्मफलोपवर्षित्वात् पतञ्जलिनावितर्कविचारा
नंदास्मितानुगमात् संप्रज्ञातइतिभोजनकृत्यमतन्मात्रेद्विप्याकारविषयत्वंद्विविधः संप्रज्ञातसमाधिइदं
प्रोक्तः सोतद्वीनादिसिद्धिहेतुर्नमोक्षहेतुरितिनेहप्रपंचितः । अयंचसमाधिःसुवितस्यसर्वविहितनिरोधाभि
मुख्योहेतुरष्टांगसंप्रज्ञातसमाधेरंगध्यानानांतस्तुतस्यासंप्रज्ञातसमाधेरष्टांगानितत्रापिप्रत्याहारोनानिर्वहि

25

२५

रतावि(ज)जातीयप्रत्ययानेन तदितराध्यानमिति तच्छलनस्सर्वार्थः तयैव प्रवृत्तेः पुराणे तद्रूपप्रत्ययैकाग्र्यसंततिश्चा
न्यनिःस्पृहा तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते च यतिध्यानं स्यात् [illegible] सर्वार्थः [illegible] फले चोक्तं कांदे ना
मेधेन तत्स्वरूपेण च वैराजस्य यतः । यस्तु एवमेकध्यानेन तल्लभेद्योगी ध्यायन्सन्तुति एवं ध्यानं परस्मात्सविता
के रूपे सम्प्रज्ञातासंप्रज्ञातसंज्ञक समाधिद्वयं दृश्यते एकाग्र्यमिति ॥ एकोऽद्वितीयः सर्वैकान्तिकं नेदं सोऽव्य
मिति स्वाधीयो वैश्यमन्यते वा परिच्छेदयोगेन ताद्भावे वा व्यक्तं अद्वितीयप्रत्ययैकं तन्मात्रकं परमानन्दं स्यासि
न स्थिरं निश्चलमेकाग्रमित्यर्थः ॥ गलितं तद्वत्वं [illegible] सर्वेषु रूपं तिरोधानेन ताद्रूप्यमापन्नं वमनो
स्यासनयोगः ॥ अत्र स्थिरमिति सम्प्रज्ञातो गलितमिति असंप्रज्ञातः स्थूलतत्त्वेन दृष्टिः ॥ [illegible] विदितमेका
ग्रेनिरुद्धमिति हि चित्तस्य पञ्च भूमयः ॥ तत्र देहलोकदेहवासनावशमात्मस्वरूपं विक्षिप्तं निद्रातन्द्रादियुक्तं
ग्रतं कादाचित्कध्यानेन युक्तं विक्षिप्तं हि शिष्टं तथा विदितं तत्र विक्षिप्त [illegible] समाधिशङ्केव नास्ति विदि
तं कादाचित्कध्यानेन युक्तं [illegible] तत्र [illegible] समाधिशङ्केव नास्ति [illegible]
नैव चेतसि यद्यपि विक्षेपोपसर्जनीभूत ॥ समाधिर्वर्तते तथापि सवितेपोलरीगताहृहनीतगीतवीजस
क्षिप्ते च विक्षिप्तमेव नश्यति एकाग्रे च निरुद्धे च परमार्थस्वरूपावबोधो मोक्षं प्राप्नोति [illegible]
समाधिर्भवति एकाग्रतालक्षणं चपलेतरलिना [illegible] शान्तोदितौ च तत्र प्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणाम
इति शान्तोऽतीतः उदितो वर्तमानः [illegible] विषयतया सदृशौ [illegible] भवतस्त
दाचित्तस्यैकाग्रतापरिणाम इत्यर्थः ॥ न च कादाचित्कायां वहिततया [illegible] पैव न स्थि
हिर्विदितं विशिष्टसमाहितमिति [illegible] सर्वार्थतैकाग्रतयोः ॥ क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः
ति रजसा चाल्यमानं हि चित्तं क्रमेण सर्वानर्थान् गृह्णाति [illegible] विक्षेपे रजो निरोधेन [illegible] समाने [illegible]

स्वा॰सि॰
टी॰
२५

25

परकाष्ठालक्षणसमाधेर्विधानाद्ध्यानमेव समाधिः सकार्याविद्यालक्षणसर्वबंधोच्छेदहेतुमखंडात्मैकसाक्षा
त्कारजननेन मोक्षहेतुरित्यभिप्रेत्याह सोऽहं वेद्मि छिनत्तीति स्पष्टोऽर्थः समाधिरूपप्रवृत्तेर्ध्यानाभ्यासातिरिक्तत्वेनोक्तध्यान
नापच्छिनत्तीति पदैर्नैव समाधिफलत्वात् निदर्शितं ननु संप्रज्ञातसमाधेरात्ममात्राकारवृत्तिधारारूपत्वात्समा
नाकारसाक्षात्कारजनकत्वेनैव मुक्तिनिरोधसमाधेस्तु सर्ववृत्तिशून्यमनोरूपस्य सुषुप्तिकल्पस्य कथं तज्ज
नकत्वमसंभावितं चेत् सत्यं सिद्धान्ते तु सदात्मना स्थित्वा तस्यात्माकारतायां वा सह सर्ववृत्तिनिरोधनिष्ठतया
ह ब्रह्मतादात्म्याविर्भावकत्वेनादोषात् तदुक्तं शास्त्रमार्गे आत्मानात्माकारे स्वभावेनावस्थिते सदा
चित्ते आत्मैकाकारतया तिरस्कृतानात्मदृष्टिर्विरोधिनेति अत्र निदिध्यासनपरिपक्वं तस्य मननस्यैव साक्षात्कारे
करणत्वं मनसैवेदमाप्तव्यं मनसैवानुद्रष्टव्यं इत्येतेन श्रुतिवाक्यसमूहस्य प्रत्यगात्माभिधायकत्वात् दृश्यते
अत एव नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषेत्यादिश्रुतीनामपरिपक्वमनोविषयत्वेन मननसोऽहं स्वा
त्मसाक्षात्कारैककरणत्वं न श्रुत्या विरोध इति सिद्धान्तः विवरणानुसारिणस्तु तैत्तिरीयोपनिषदि
पुरुषं पृच्छामि नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमित्यादिश्रुतेः सहकारित्वं विधिरित्यादिकरणेन निदिध्यासनस्य प्रमाण
णसहकारित्वव्यवस्थापनात् वेदान्तानां मनोवृत्तित्वेन तत्र हेमनसः करणत्वाभ्युपगमेन प्रमाणत्वमात्रं वेद
वाक्यस्यैव वक्तव्यत्वान्मननस्य करणत्वमित्यादिविरोधिशङ्कालक्षणकरणत्वात् श्रवणमननसहकारेणैव ग्राहकत्व
लक्षणश्रवणमात्रभावस्य महावाक्यस्यैव निदिध्यासनोपनीतेन स्वत एवात्मसाक्षात्कारैककरणत्वम्
परत्वव्यवस्थापनादित्याहुः अयं च समाधिरन्तःकरणसामान्याकारागमसाक्षात्कारहेतुः न साक्षात्कारा
न जीवन्मुक्तिसुखोपभोगहेतुः प्रत्यग्ब्रह्मसाक्षात्कारेणैव साक्षात्कार्याविद्याबाधान्मुक्तिः सेयं ज्ञानयोगि

२५

रेणानि धारणादिषु येनेन रेणाशितितयसंयमेन रंगेण हर्षैर्मुक्तिनि स्वत्रयतया यते ज्ञालिनैव दृष्टिंते मुख्यासंप्रज्ञातः स
माधिः किमुपायः किंस्वभावश्चेत्यपेक्षायां सूत्रयति विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वकः संस्कारशेषोऽन्य
इति विरामो वृत्तीनामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं परवैराग्यसहकृतप्रयत्नविशेषस्तस्याभ्यासः पुनः
पुनरनुष्ठानं तत्पूर्वकस्तज्जन्यः सर्ववृत्तिशून्यतयास्तमयेन संस्कारमात्रशेषो निरोधः एवं स्मात्संप्रज्ञा
तसमाधेरन्योऽसंप्रज्ञातसमाधिरिति निरूपितः एवं च निर्वृत्तिकस्य मनसः लीनोऽस्यैकवस्तुरूपनिरोधानेनत्र
स्वरूपावस्थितिरसंप्रज्ञातसमाधिरिति निष्फलितं ननु वृत्तितद्रूपपरिणामभिन्नो हि सर्वे भावाः क्षणेन चित्तपरिणामेरि
तिन्यायाद्व्युत्थानदशायां वा नानाकारेण परिणाम एवं निरुद्धस्य मनसः कीदृशः परिणामः स्यादित्या
प्रांक्तनस्यैवाह न स्याद्दर्शनं वा हितानां संस्कारादिति यद्यपि समिद्धादिभेदेऽपि पुनस्तयोर्वरं संस्कृत्याव्यः परिणा
मस्तदभावेव श्रुतिलक्षणैः श्रुतिर्वेदैस्तेन यानि निरुद्धचित्तस्याप्यात्मसाक्षात्काराद्रूपेणात्यन्तिकविनाशाप
यंते उत्तरोत्तरमधिकः प्रशमः एवं पूर्वपूर्वप्रशमसंस्कारस्तोत्तरोत्तरप्रशमहेतुत्वादिति तदर्थः तस्यानिरु
द्धचित्तस्यात्मरूपतामयतिरपि श्रूयते निरस्तविषयासंगं संनिरुद्धं मनो हृदि यदा यात्युन्मनोभावं तदा तत्प
रमं पदमिति अयमेव हि मनोनाशश्रुत्या व्याख्यायते अयमेव हि समाधिर्यदा विहितो यतश्चित्तमिमाद्धि नाम
गवतः प्रपंचितः एवमेवाभियुक्ताः प्रशान्तवृत्तिकं लयविक्षेपविनिर्मुक्तं कृतार्थं विशुद्धमरागं तत्त्वतीचनेन प्र
पारमसंवित्स्वरूपस्थे नैर्लीनं परब्रह्मणि योगसंस्थितेनेति यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते नेनाति
विषयं निरामयः कार्यसमुद्रं प्रथमतेन वेदृढां इत्यन्तमनोभवेत् ननस्तुनेपश्यति निष्कलं ध्याय
मानरूपाद्दिष्ट्यानिष्पत्त्याकारान्तरेदृष्टव्याद्दीनिवृत्तसाक्षात्कारमुद्दिश्य निदिध्यासितव्याद्विनिधान परिपाक

स्वा· सि·
२·
२९

26

सूक्ष्मसंस्कारमात्रेणाभिव्याप्तनस्य मानानन्तप्रवृत्तिः पंचमी सुषुप्तिरिति षष्ठी गाढसुषुप्तिरिति सप्तमी तु तुरीया
द्वैतैकवर्जितावस्थेति चाख्यायते पृथगाह वसिष्ठः भूमिकात्रितयं चैतद्राम जाग्रदिति स्थितं यथावद्भेदबुद्ध्ये
दं जगज्जाग्रति दृश्यते विच्छिन्नशरदभ्रांशविलयं प्रविलीयते सत्तावशेष एवास्ते तद्वैतं पञ्चमीं भूमिकामितः पंचमीं भू
मिकामित्य सुषुप्तपदनामिकां शान्ताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके अन्तर्मुखतया नित्यं बहिर्वृत्तिपरो
ऽपि सन् परिश्रान्ततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां भूमिकायां विवासनः षष्ठीं गाढसुषुप्त्या
ख्यां क्रमात्पतति भूमिकां यत्र नासन्न सद्रूपो नाहं नाप्यनहंकृतिः केवलं क्षीणमननमास्ते द्वैतैकवर्जितः अ
न्तःशून्यो बहिःशून्यः शून्यकुम्भ इवाम्बरे अन्तःपूर्णो बहिःपूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे सप्तमीं तां परां नेदां भूमि
कामधिरोहतीति केचित्तु विदेहकैवल्यमेव सप्तमीं भूमिकामाहुः तस्मात्समाधिरभ्यासवत्परमपुरुषार्थं
हेतुत्वेन तु भुक्त्वाभिवृद्धतत्त्वेऽपि निरन्तरं कार्य इति भावः २० एवं मुख्याधिकारिणामात्मकं कुतुकं वर्णयित्वा मध्यमा
धिकारिणां तत्त्वावबोधनानन्तरं मननसहकारी राजयोगो हठयोगाभ्यासपरिपाकाद्वा यथाकथंचित्
समाधानाकारे प्रमाणजन्ये सति पश्चाज्जीवन्मुक्तिसुखभोगेच्छया समाधिस्तु विक्षेपाधिक्ये निःशेषो वास्तु लोकसंग्रहाय वै
दिकमाचरन्तु रूपविहितकर्मपरः प्रारब्धोपनीतमलिनिधिं विषयजातं स्वकृतेषु नादिरयथाकामं भुञ्जा
नो वा कालं नयत्वेवं ध्याननिष्ठो नैव ग्रहस्थितिर्नास्य वेदाह निरवधीति निरवधिसुखमेव मानेन संवित्स्व
रूपत्वानुभवमपि द्वैतवाक्यतो योगतो वा भवतु दृढसमाधिर्लोकसंग्रहको वा भजतु विषयजातं नैतस्मि
यादिभेदे निरवधिर्दृष्टिका हि फलविक्षेपस्य नोपः स्वरूपमानतया विधियोगेन न भूमा संविद्रूपः परोक्ष
त्वादेकरूपः परमार्थरूपश्चात्मा तस्मिन्वाक्यतः विहितविचारनिर्णीततात्पर्यकमहावाक्यात् योगतः २१

२९

पिप्रारब्धशेषभोगाय ब्रह्मविद्यासंप्रदायानुवृत्तिर्न येव तस्मात्तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इति श्रु-
त्यारब्धपर्यन्ता येनाविद्यालेशानुवृत्तिर्बाधितानुवृत्त्या प्रारब्धपर्यन्तं तत्र चक्षुरैव विद्याच्छिन्नविदे-
हमुक्तो जीवन्मुक्तस्तस्य प्रारब्धक्षये न भवितुं गण्यते समाध्यभ्यासस्तत्र ज्ञानाभावे निष्फलः । अत एव
वसिष्ठविद्यारण्यस्वामिभिर्वसिष्ठोक्ताः शुभेच्छा विचारणा तनुमानसा सत्त्वापत्तिरसंसक्तिः पदार्थाभावनी तुर्यगामि-
नीसंज्ञकसप्तयोगभूमिकाः तत्र चतुर्थीभूमिकामारभ्याग्रे भूमिकाचतुष्टयं ब्रह्मविद्ब्रह्मविद्वरः ब्रह्मवि-
द्वरीयान् ब्रह्मविद्वरिष्ठ इति साक्षात्कारादेव विवेकयुक्तमनसा तद्वत्प्रदिष्टाः । तत्र सा च सप्तभूमिका
वसिष्ठः स्थितः किं मूढ एवास्मि प्रेक्ष्येऽहं शास्त्रसज्जनैः । वैराग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छेत्युच्यते बु-
धैः । शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकं । सदाचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचारणा । विचारणाशुभेच्छा-
भ्यामिन्द्रियार्थेष्वसक्तता । यत्र सा तनुतामेति प्रोच्यते तनुमानसा । भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तेऽर्थविरतेर्वशा-
त् । सत्त्वात्मनि स्थिते शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता । दशाचतुष्टयाभ्यासादसंसर्गफलान्तु या । रूढसत्त्वचमत्कारा
प्रोक्ता संसक्तिनामिका । भूमिकापञ्चकाभ्यासात्स्वात्मारामतया दृढं । आभ्यन्तराणां बाह्यानां पदार्था-
नामभावनात् । परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनावबोधनं । पदार्थाभावनीनाम षष्ठी भवति भूमिका । भूमिषट्कचिरा-
भ्यासाद्भेदस्यानुपलम्भतः । यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः । इति । साधनचतुष्टयसंपत्तिः प्रथमा
सन्न्यासपूर्वकश्रवणसिद्धिर्द्वितीया मनननिदिध्यासनसंपत्तिस्तृतीया साक्षात्कारश्चतुर्थी निर्विकल्पकस-
माधेः स्वत एव नियतकालव्युत्थानं पञ्चमी परप्रयत्नेन व्युत्थानं षष्ठी स्वतः परतो वा चिरमव्युत्थानं स-
प्तमीति निष्कर्षः । तत्राद्यभूमित्रयं पूर्वावस्था नाम ब्रह्मविद्याधिकारकालत्वाद्व्यवहारोच्यते चतुर्थी तु ज्ञानबाधितप्रपञ्चस्य

८

स्वा॰ स्व॰
२
२

दाहकत्वप्रसक्तिः प्राह स्वप्नः पटेनानुविद्धे दृष्टि ग्राम्यतादेव नियतत्वस्य स्वात्मनो मोहमात्रादनाद्यविद्यात्
पादत्वस्य स्वाश्रयस्यासो हृदयं क्रोत्साभः वोधमात्रे मात्रात्प्रमेयत्व नन्वलौकिकस्यापि सिद्धदृष्टान्तमाह केऽवचा
मीकरस्यापनन्दति यथा किंचित्तु कठावलंबमानेनैव चामीकरेस्वर्णनिष्ठविस्मृत्या नेषमात्रेणः मेनदृष्टाक
ठण्वतेचामीकरमत्सेति शृतिवोधितानन्तत्वामायश्रुतयंतनेश्वेवोधमात्रेणैव तल्लक्ष्यमनाहृष्यतिनन्वापेनेम
र्यः नन्वेवं किं मयैवात्मलाभोवर्तते शृतिशास्त्रमार्गेणागतात्पर्यामकवुत्रह्म प्राप्नोतित्यागेनावायपत्येः श्र
नेऽभिमतस्माह नहीति यस्मात्कारणात्प्रवृत्तिः ग्राम्येनैवोपासीतेनैविद्यामुत्रेणतन्त्र्यानमात्रम्यत्वस्य
नेनतैतन्सर्वं वेदयथाहवेपटेनानुविद्धेनानुविद्ध ग्रवेनात्मनाविद्धेनैनन्सर्वं वेदजातंवेदैवनाम्ना देयजातम
वगिष्यतन्तुकामस्यत्वदेनेनरयथागवाद्यन्वेषमाणः पटेनपांशुादिस्वत्वत्त्वतुरत्वाद्दनेनान्विष्यतद्विदि

२७

तिलाभार्थेकेनविदतिनान्यानदृष्टान्तेनलाभंप्राहेत्यर्थः तथाचनतत्रमात्रं ग्राम्यनात्मलाभोऽज्ञानमेवन
स्याद्ज्ञानमेवात्मनोलाभोनानात्मलाभस्त्वाप्राप्यप्राप्तेरिति उपासकानांकार्यंवादरिरस्यागत्युपपत्तेरितिहर
ण्यगर्भप्राप्तेरेवमवस्थापनानुष्ठानविदत्त्वविनैवाक्रोतिज्ञानेनहर्वमेवब्रह्मप्राप्तिसिद्धत्वाद्वब्रह्म समष्टि नेननस्य
प्राप्त्याऽक्रामन्त्येवसमवलीयन्तइतिहृदयप्रदेशेणवोपाधिनाशेनब्रह्मप्राप्तिःश्रवणाद्वेतिभावः इव नन्वज्ञा
नेननाशितानमप्यज्ञानेत्वपनेनष्टजगदवृत्तिनरूप्यं वैदितानाशकोवाऽरयत्तत्कादयत्तमूर्पनिर्द्वरपूर्वतिवाधितमिति
वाधितस्यादस्त्यपत्वेवेद्यम्यंतामाहवाधोपिनद्येसरूपोपरः वाधवुद्धिस्त्वनाभावमात्रप्रयुक्तादभावापयि
ष्टानरूपोपलवा यत्राधिपतेतदस्तनास्तेवमवतिनसंस्कारेणाप्यवतिष्ठतइति जगत्वलपवेषम्यामित्यर्थः न
देवाह ध्रुवलवेद्यम्यंतइति कारणेतिराम्भेनसटेवाहकार्यंध्रुवत्वमित्यचात्र नन्वनथावाधितमितिवेद्यम्यांदित्य

१

ऽपि न हि द्विविधो योगभ्रष्टः स परिपाकाद्वा ग्रहभंसेनानाकारं स्वधियूपेसन्निम्नात्मविहृष्टप्रबलः समाधिर्योगी
नासेप्रज्ञानसमाधिपंस्यसनयायोगोलोपाद्देहपातेभवत् पुण्यवाल्लोकहितायमहाचार्यमेज्ञानसेवदा
यप्रवर्तनायतदाचरणोपदेशादिनालोकानामसक्तनानासंग्राहकः सत्त्वविषयज्ञानमनिषिद्धभोगसाधना
निभजनसेवतो तथाप्यविद्याकामकर्मवासनादिपुनर्जन्मबीजाभावाद्वृष्यः पुनरपिवेधसुकृतमलपुन
र्जन्मादिसांसारिकवेधनेनैतितथाप्नोति तथाचश्रुतिः योकामोनिष्कामआप्तकाम आत्मकामो न तस्य
प्राणाउत्क्रामन्त्यत्रैवसमवलीयन्तेब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीति ४१ अथवाकुलेभवत्यात्मज्ञानतत्त्वमसत्स्वलोक
संपरंपरावधिनात्त्वात्मलाभएवपरमोलाभोनान्यः यदेतल्लोकमाह अपीति अपिभ्रमपरमारम्भेऽस्मिंल्लोकेष
पयानेपुचनन्तुविषलक्ष्याम अपङ्कः खिनिरतसौख्यसिंधौनैवलाभोस्तिपरोनिजात्मलाभात् सुखः श्रेन्वा
याम्स्मेरणरणोविभज्यमानतया :परमाः सौख्याबोधिम्रतायेग्रणवस्तेनमोपिभ्रंशेस्मिंल्लोकेष्वधिकसंल्लोकेषुच
तमेविशुद्धिपराईकालजोविशुद्धिरण्यगर्भेषुमहाकालश्रवाहेणनोगमानेषुपपानेषुपगतेषुकिंकातेषुप्यना
दिकालादारभ्यजन्मपरंपरासुमन्ततजीवनवदाविदूपिप्रागलस्थात्स्वात्मादिसर्व्वः नकेवलमसदोर्ले
भ्यादेवसर्व्वाकेयोपिनसर्व्वेडःखप्रशमनोपलब्धितनिरंतिशयानेदस्वरूपात्स्वयोग्याह अपङ्कःखिति अपगतस
हेनकर्त्राडःखपस्मान्तपाविधायविरतसौख्यमनवधिसुखनस्योसिधाम्समुद्रानिजात्मलाभात्स्वात्मप्रा
प्तेः परश्रेष्ठोलाभोनचास्तिनात्यवेत्पथः तथास्मिन्मायसर्व्वबाचापरात्मलाभात्परोविद्यतइति ४२ स
वात्मलाभोनवाप्यधनादिवद्ब्रह्मप्राप्तिरपिनप्राप्रम्पोवमोहाद्ब्रह्मप्राप्यस्वज्ञानेमेवलाभइतिसदृष्टांतो
पयन्निकमाह मोहमाज्ञादितिमोहमाज्ञाद्देलब्धस्वलाभमल्वमेवात्मनः कण्ठचामीकरन्यायेनः बोधमात्रेत

सा॰ स्व॰
टी॰
२८

28

सात्कृतत्वेनेत्यर्थः॥ तिष्ठति यस्माज्ज्ञानेन संचितनष्टं कर्म नाशात् यथाहेतुफलयोर्ज्ञानाज्ञानाभ्यां न क्षीयते तत्पर्वं देवैर्वि
दित्वा पापं कर्म न क्षीयते यस्मात्तदेहं कृतं भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यत इति
श्रुतिः॥ तिष्ठति यस्मात् प्रारब्धवेगबलेन किं यस्मात्तस्य च कर्मणोः संख्येयः प्रारब्धफलस्य तु भोगेनैव नाश इति दर्श
यति कर्मजातमिति कर्मजातेन समारब्धदेहेन तत्स्वरूपस्य स्वात्ममेति बाधाभावेन क्षीयते न तु भुक्तानामप्रवाधा
बलात् कर्मणां जीवनेनेव पयमुक्तेः॥ समारब्धौ ज्ञानदेहापेन स्वफलभोगाय तत्समारब्धदेहे प्रारब्धकर्मत
स्मादितरत्सर्वमस्माद्बोधोदयादिह जन्मनि प्राक्तनजन्मपरंपरासु च संचितं कर्म ज्ञानेन संक्षेत्तुं शक्यं नश्यत्येवेक
मेहं देवो बाधाग्निना ज्ञानवह्निना सहसा दग्धं तेषां नाशकत्वमकालमेवेत्यर्थः॥ यस्मात्तौ विनाशयति तज्जातिबो
धेनासंगमस्मात्तद्बलं गते ज्ञानेन नाशलाति मलयसत्तत्त्वविनश्यत्वाभावि नाशि प्रारब्धं पापं कर्म ज्ञाने
क्षीयते तेन संबध्यते नेत्यर्थः॥ यथा जीवनेन जलेन यत्र मुक्तेः॥ उष्णरपलाशो न क्षीयते तेनेत्यर्थः॥
२५ नत्वस्तु प्रारब्धाकर्मणा विशेषबलयोरपि भोगनिमित्तत्वात् तस्य बाधितनहातृत्वे भोगासिद्धिरित्यत्राह नो
क्षेपेक्ष्यवा प्रारब्धस्य विशेषबलाद्धि तस्या शीकार्यत्वेनेन वारयति चौरेण चौरबाधपि तज्ज्ञस्य भोगादि बंधेलदा
हेपि भस्मैव चेलाकृतिः॥ ज्ञानिनो विश्वमात्रदेहपाते चेला बाधितत्वेपि प्रारब्धभोगत्वमेव यथास्वेवस्वबंध
दग्धादौ प्रवृत्तत्वात्पटत्वं न तस्य चौरस्य तत्कालमेव प्रबाधेन बाधत्वेपि किंचित्कालं भीतिस्तस्य पुंसः हृदये क
पादिस्थानुवृत्तेः यथा वा चेलस्य पटस्य दाहेपि चेलस्याकृतिरित्याकृतिस्तत्त्वमस्य नमस्कारे चिरकालस्तु
पलभ्यते एवं ज्ञानिनामपि भोगनिमित्तविश्वस्य तत्त्वबाधितत्वेप्यादेहपातं जीवनकालावधि देहारंभकं कर्म
णा प्रारब्धस्य स्वतः दोषः भोगत्वमेव प्रयोजनसमर्थमनुवर्ततइत्यर्थः॥ तथा च तस्य तावदेव चिरमिति श्रु

२८

र्थः नन्वबाधोपि ब्रह्मस्वरूपमेवाबाधितत्वात्प्रामाण्यं कथं प्रतिषेध्यत इति मोहेति मोहस्याज्ञानस्य बाधोप्यधिष्ठानरूपो नेत्याप्य कादि
पत्रिकल्पितेनाज्ञानस्याभावत्वानभ्युपगमात्तथा हि सति तेनैव मुक्तौ सद्वितीयतापत्तेः स्यात् किं तु केवलाधिष्ठानस्वरूपस्यापि
न स्यात्त्रैकालिक, विषयत्वमासीदस्ति भविष्यतीति प्रागभावत्रैकालिकेनापि निभावः; अथ प्राग्भावादुत्पत्त्यापि चरमभाव
विकारस्वरूपत्वमेव नाभावरूपत्वे सत्यपत्वे नेति निरोधानोपपत्तेर्नैवमभावत्वे निरूपणाच्च स्यात्तस्यात्यन्ताभावादिधर्मसंबंधस्य
प्रतियोग्यधिकरणादिसंबंधस्यात्यन्ताभावभेदादिवैलक्षण्यमपि स्याबाधात्वायोगादिति द्युनिते नन्वहं त्रै
कालिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेवाबाधोस्तु न चाप्यतेनैव सद्वितीयतापत्तेः स्यादित्यत आह बाधबुद्धिरिति नाभाव
मात्रश्रया बाधबुद्धिर्धीमात्ररूपनाशत्रैकालिकश्रयाबाधपितु यावद्रूपसंगाहकत्वोपितु नष्टाशेषाधिष्ठानेनतद्भावश्च
पेनावरूपं वाच्यमेवमपरंपराविलयरूपत्वेतिनाधिष्ठाने नतत्रश्रीवाचामिचरितनाबाधबुद्धिरस्तु नाभावश्रया प्रभाव
स्याप्यनिर्वचनीयोपतत्प्रामाणिकत्वेन वस्तुनेन सा यानिरूपितो भिन्नयोगादित्यर्थः नन्वासीदस्ति भवि
ष्यतीतिसकालाविषयानिरूपते वीतिकेनजातु इत्येवोत्तरभावश्रयाश्रयावरूपकोबाधबुद्धाविलिजल्पस्तु ष्यतीति स
भिप्रेत्याह स्यादिति अथवेति प्रतीतावरेशराभावेऽपि शरो नास्तीति श्रुत्ययोर्भेदे पिशाबुद्धानानुपातीवस्तुशू
न्यो विकल्पः विकल्पत्वरूपस्यापि धारायेयपभावप्रत्ययस्वपदर्शनात् भावेनेवे शरो नास्तीति शब्दोपि भूतलेस
वत्सर्पापतन्निर्यतत्त्वपरम्पराभावाभावत्वाम्नात यत्वाद्वापदेशश्रयया अधिकरणास्त्याभावो
त्यैमर्थः अथवाध्यारोपाधिकरणबाधबुद्धिविषयाभावोधिष्ठानरूपमेवमिथ्यात्वे सत्प्रतियोगिको
वस्तुतः सत्याभावशतिप्रामाणिकत्वादिनिरूपकत्वायोगात्तभावस्यापि मिथ्यात्वे वाधिष्ठानमात्रप्रैवपरिशेषा
दितिभावः २४ तद्भावविद्वान्नुपपादयाधोधिकविकलानिरंजने स्वरमेससामान्यबौधप्रतिष्ठावाचिः सवेककोपास्यम

स्वा·स्व·
२८

द्विसप्तदिनमर्थः । तथा चाम्रमोगमिद्धिशेषपरिकारेषु गङ्गोदुन्द्रवशिष्पित्तनेरेणे वनाकालिकायधा
सामासेन मन्त्रिज्ञतोनिभावः । तत्र तिपुरारोपादिपुननकपाखेन कायप्रसतोनाभिद्वारेणाचननस्तेन
प्रसिद्धानामरोपगुरुनवरांगसरस्यागसमधरत्प्रविकातयत्नामत्योमायवर्णावपद्वति । तपकेग्राचार्यं
स्तौ नामपिशतिवादीनिराकरलोकिहानस्थापनादेव सोन्त्राहाभिनिवेशाणविंके वप्रस्तं तर्हि शपनेरेति
कृपांन तेषामसमदादिवर्देहिनांमन्त्राशक्योपादहरति सोहमात्राद्दिति पूर्वेः सोहंभावः सकोयसोहमात्रा
दृज्ञान वैभवादस्मतत्त्वन्नमतोहिनास्ववकं सोपभोगा तु रूपाकल्पयति चेदत्रनामसततोस्यततत्त्व
काहानिः नसोपभोगापेक्षेणानाहृपागुरुनवरेभाभिनिवेशाः किन्तु गायनजनाहृष्टिनिमित्तत्वमो
हमात्रकल्पित । कृतकार्यानां तेषां पुनः पारम्येवन्दीनामिवसाभाविक पोतेदासीनासकलपार्ट
पानादिनिमावः २८ तत्रसततज्ञानेनयापिप्रास्थ्य कार्यापरिहारकरादिहललवनरेणतेनैवदेव
नमहप्राणायपराधसंपन्नानकोपिन जयविजयपोयेप्तानिनद्रुष्टावीनां च स्वपदभ्रंशदर्शनात् । सर्पादियोनिप्रा
निवननस्यापिसामर्भावेनेत्यपिपनफलनेन तज्ज्ञानस्पुर्द्धारमेवमाणकार्य. तेवासपविहारतकर
त्वाह । ईशानरूति ईशानेनानवतन्त्र [illegible] नामतयपपन्नवेनापिसर्वेपिदेवासुराः । कोहिनामात्मनोनिष्प्रकारोभ
वेदात्मभनापनिस्वेच्छेतयामपि [illegible] तनतस्य कृतात्मतन्त्रमात्राकारस्पुरद्धोरेपस्य ग्रस्तनपद्मनेस्थापा
यग्रहितानेत्यर्थः । पत्नवेत । सर्वैः साधनैः । संप्रपद्यमानाग्राप्य सर्वेपि देवासुराः महाप्रभावत्वेन प्रसिद्धाः
अपिन ईशानेन समर्थाभवन्ति किं पुनरेकैकः कोपमात्रेणेत्यर्थः कथमस्यैतद्दृश सामर्थ्यमितिचेत्तनेटना
दृशसामर्थ्यप्रयुक्तेः किं तु नित्याङ्गप्यनिरूपार्थं सर्वप्रमातसदात्मभावप्रथनकोविन्याह कोहीति रहजगतिका

29

२५

तिबलाद्विदुषो देहादिषु दर्शनात्प्रारब्धसद्भावेऽवलम्ब्याहं चेल्लेशमात्रमस्त्यनष्टत्वाद्विद्यालेशस्य च प्रारब्धं प्रतिबद्धस्य
प्रातिभासिकप्रपञ्चस्थितिनिर्वाहकस्य किंचित्काले प्रतिबोधोऽप्युपगम्यत इति केचित् । अन्ये तु विद्यायाः श्र
वणादिना सकलोपादानकावरणांशनाशः साक्षात्कारेण तु भानोपादानकावरणांशनाशः । विदुषः प्रपाल
कालेऽन्त्यसाक्षात्कारवृत्त्या विदेहांशनाश इति त्रेधाऽविद्यानाश इत्याहुः । परे तु अविद्यायाः नाशेऽपि तन्ना
शः । कार्यप्रपञ्चस्यैवानुभगवत्पादैः प्रतिबद्धत्वोक्त्या निदेश्यपार्थस्य संस्कारवत्तज्ज्ञानमनुवृत्तस्य प्रतिबन्धा
पगमादेव निवृत्तिः प्रत्राणाये कृत्यापापूर्ववदित्याहुः । १५ ननु प्रारब्धस्य प्रयुक्तौ विदुषोऽपि देहादिष्वेव तदेव
वलम्ब्यापि तत्राहं ममेति निवृत्ति विद्याधिकारासम्भवेन रणहानौ परार्थावत्स्यैव वहारासिद्धेः कर्मभोगासिद्धिः । तथा
चोक्तं भगवद्भिर्भाष्यकारैः । देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्ते
रिति पतिच जीवनान्यथानुपपत्त्यैव बाधान्तरोऽप्यभ्युपगम्यतां हि सेयत्र । पुनर्देहादेरहमस्मीति सामान्य
नेतिन्याशंकयाह जीवनमिति जीवन्मुक्तस्यापि नष्टान्तर्बुद्धिसत्त्वेनाबाधमेवारभ्याहं निवृत्त्यापि स मोहमात्रात्म
कत्वान्नामपि देहादिनाममात्रनष्टानि रस्येहवा । जीवन्तः कर्मशेषभोगाय देहे प्राणादिधारणे नाप्यसन्नवि
दुषोऽसदेहत्वान्मुक्तिरिदं वदेत्पवत्राहमनुपपत्त्वाहमित्येवं वृत्तोः स्वेषामिव हृष्टतरो धर्मेनेहि नास्येव यन
एव न मोक्षार्थविपाशिप्रकृति निमित्तहर्ष विषादाभ्यां न प्रयुज्यत इति वदन्ति नात्पापाहेनिर्लेपितो वर्णितो केचना
ऽप्यस्मात्तापीनेवमेवेदं ॥ प्रारीरं ॥ शोतेयद्यापमृणायोरोः स्मृतः प्राण्यन्देवनेऽप्येवेति श्रुतिदर्शितेहप्राप्त
माह वासनाशेषोऽपि गृहे सर्वस्य परिन्त्यागात्मास्वहं भावेनाहं बुद्धिप्राप्तायामपि परित्यागोऽत्र इहनिवा
सेनास्मार्ईल्यवत्तोके पिपतिनायामनपवाजस्त्रं समयुक्तानामपि निस्त्वापि न्यानिर्मोक्षे न विघ्यानाम्नु

स्वा· स्त्र·
२·
२०

लवकाटेरमत्रनिष्पन्नेनैनरमपि एवं वदेवस्य मलं हृष्यनेननुनद्विपरीतमिति भाव : १८ शुनप्रवृत्तो हृषीविषादादि
नापिनाक्रमनेऽस्याह नष्ठह्यनीति नष्ठह्यन्त्रसौम्यप्रध : शिवमेरुवत्रिशूलो मतिरित्यैव भावयन्नात्म
नात्मानमानंदितो देवदत्तं न लभेव विष्णुभगा गतोविष्णुन्नव : वृद्धनं वैष्णवलोकेऽपितिकै जनकेनेन धसिद्ध महात्म
ज्ञस्वात्मादिवात्मसिद्धश्च ध्रुपादिदेवात्मास्यनेन त्मारमनन्तनत्वादिति दर्पणहृष्टधनरात्मविवेन रामगोन ग्रहोऽय
ति हर्षात्मके विनविकारे न भजनेन भविष्यदनन्तवुशिनवर्षानपाहरहस्यानुदर्शितवेधवेधनादिके प्राकृपर्युक्त
केषु महानसकटेश्वपि मेरुरात्मनस्य मेरुवत्रिशूलं : शुद्धकत्वा : विषयस्त्रूपप्रतन्नासमनस्यामि ष्यानुनिश्चपादेवेति
भाव : किमस्य हृष्याधैर्यं कारणं तदाह भावेत्रिति पदे : सौ नि दैपतागेनैवैकरसमात्मानेस्व देवभावपन्नदा
स्तनेव त्रिनलेनैवपरमानंदेन निरंतरमानंदितत्वाल्लितस्मयः : नय्याच्यश्च निः यदाशेषपदार्थमिच्छहृष्यनात्मनः
नेत्रकन्निलयनेभ्य एवात्मनिष्ठाविष्टतेऽप्यसोमपागतो भवेनीति ध्रुपाह : अपि समग्रं वतोभारोपकल्पमहा
निलानुष्ठमेव जनेदेहनानंदविन्नशंकपतनपरि एवं पीनेनासौलोकानुग्रहाय भिताचर्यादि सिद्धयेसहे
जकोन्नहलाद्वटवटीश्वरः रवविष्णुभगा विपुलादीपयोगी निश्चलदेहानपहायसर्वतः सचरस्येवने कत्रैवनिव
सतोऽस्मात् : १९ दृष्ठिनैपनेन तेनचर्यायोगेनासंगीकोऽस्यागनेनैविवश्वेनैकरूपानिष्ठारणासंभवादित्याह केपी
ति केपि वर्णाश्रमाचारनिष्ठापरात्मगयवालरूमनोपमाश्रुपरे रागिणो भागिनो योगिनश्चोतरेजानिंतांत
दपनेनैकरूपास्थिति : केपितनरुत्रावसिष्ठाद्या : अन्येचनत्रीविदोवर्णाश्रमाचाराणां निष्ठापाम नुष्ठानेनैव
तेनेचपरानत्मराः : शुपनेहप्यपनेच गपरेस्त्रगुभुजरमरतदताद्येपप्रभृतयोऽन्येवमुग्धाश्चशैवविज्ञावाला :
श्रसिद्धा : प्रमत्ता : यहोवेणादिनापराधीनस्वात्मानस्तेउपमाहृष्टात्मेपषानयाविधास्यक्रसर्वकर्माणि : अपनेहपंप

प

20

२०

हिनामयात्मकः नः स्वस्य प्रतिष्ठकारीशतिकृत्वा चरणं श्लोभ वेत्त्वा निष्ठाचरणस्य केनाधिकत्वं मशक्यत्वादि
त्यर्थः ननु कः केन संबंधः देवासरैः स्वानुष्ठाचरणस्य कर्तुमशक्यत्वेप्यस्यानुष्ठाचरणे कोविरोध इत्यत्राह
ग्यात्मस्य तद्गति एव तत्त्वं जीयति संन्यासीनेयाटेवा सत्त्वा लाभमपि हि प्राप्तात्मस्वर्वं प्रभित्वा नावयात्मस्य तएव ता
त्पर्शतिना निष्ठम स्वकर्तुं शक्यत्वमित्यर्थः यतिगृहस्थानीनामेव विशिष्टतो ज्ञानाधिकारात् यतनरीतिवा कोठा
हेत्वर्थः तथा च श्रुतिः तमहतदेवाप्तुनामस्य दृष्टात्मयात्मा होसामभवतीति तथा हि स्वगुणपादेनापि
प्रह्वतो भगवान्स्तुतो येन चतुर्का पीत प्रसिद्धं १२ प्रभुवेत्या ध्येनेदंत्वं वत्सेन सत्त्वेन तत्स्यनदेवाय परस्य प्रसादे
स्तहेतु रागादिदोषाणां ज्ञानवादित्यामित्रेत्याह तत्रोक्त रागलोभप्रमादादिदोषवत् याज्ञायमासज्जतेद
श्रुतिवेदोचित साधुवत्साधुचारि उपरत्वापरः साधुमार्गे स्मरण संस्कारतो वर्तते गृही विद्वान्तत्कृ चिदिपदेशे
कालेवा दृश्यन्ते ततस्तु निषिद्धाचरणेन परानिष्ठाचरणेवा नासज्जतेन प्रसक्तो भवति अतः रागलोभप्रमा
टादीनां भोगत्वाप्तरापराधादिहेतुत्वं तान्दोषाणां तपादातोति कोऽकेदृश एतः शान्तः स्वमुखः पाके
तस्कृतां मल्वेनेति यापेन ज्ञानेनादृपात्मा गभ्यासकाले पि यो रागलोभ प्रदेतुष्ठी नास्मत्तत्याविपाके महा
भाग्यप्रत्वेज्ञानेनादृष्टेन तथा भविष्यतोतिसंभावना प्यसंभावितोति भावः सतां हि कृपमात्मेतत्राह
साधवर्दिति साधूनामहतां श्रीतस्मार्तेष्वर्मानुवर्तिना बुद्धिविद्वा चपद्धा विद्या ह्यस्य मोविहितधर्मानुष्ठान
समाधान्यासादिन स्वरतायालाकोहितायशुद्ध सत्त्वप्रवर्तने तपतिपालनेनपरद्धयाकः समाधु मार्गेण
सर्वजनानुकूलमार्गेणैव वर्तते तत्रहेतुमाह संस्कारादिति यतेक जन्मसंसिद्धत्वात्पापाति परागतेस्मिति
भगवद्वचनाद्विरामस्य साधुचरणसंस्कारस्य तत्त्ववर्तनेप्यु ताहेयात्वे वात्वेत्यर्थः तथाहि कृला

स्वा. स्व.
२.
२१

प्राप्नुवंत्येयैः वृषपर्वधातनेनोपदिष्टं भुजे पदाम्बुजं विदेहस्य नन्या विविधस्त्रिजगतां त्रिभुवनानां नाथ ईश्वरो भगवान् हरिः श्री
कृष्णः निरपेक्षमुनिगणानां निर्वैरसमदर्शिनां स्वभुक्त्या स्पृहणीयां स्वीं स्त्रिरं लभते निगणां तेजसा क्रोधसंज्ञानी
तान्मैव मेममतमिति भगवद्वचनात् आत्मन्यं तेनास्य विदेहस्य यो निम्मा निरंतरमनुजानाति तेन अनुभुजनेन चरज्जसात्
दृष्टिपचरणरेणुना यदि पवित्रीभवामीति यो ब्रह्मविदेहस्य वीतराग भक्त भगवान् तस्मात् द्विगुणगरोः सर्वोत्कृष्टः स्तवे
मेवात्रस्य विशेषपदे तेनाचार्यम्नानस्य वैषाग्र्य वसे वनो यावत् द्वारागतनपवस्वर्गैमोः सुरैः पानालस्वैरस्वैर्भाषे
नैश्वानमो नित्यं वन्दनीयपदाम्बुजे यस्य नन्या विधान् आत्मानेटविरिक्त्वं ब्रह्मस्वरूपमविनिमग्नात समुद्रोदर
मलामहसि भिले वा पुनर्निर्गमनाय यश्च विश्रान्त एव निस्थूलानिः स्वर्दृश्यानि यस्य नन्यामनानस्मात् ब्रह्मविदः स
कामान् इत्यस्मिन् ब्रह्माण्डोदरे को धन्योस्ति स एव धन्यो नान्यः कश्चिदित्यर्थः २२ कृत ऋत्यस्य जगदनुग्रह को
नके नधरांगपर्यटनशीलस्य नित्यं निरतिशयानन्दानेदाम्नाननस्य स्वतस्य पात्मैवरकथा स्तेषां मुपदेशा
भवतिना रनिवचनाद्विवेकि जनेषु तथापर्यवसितानस्यहजो द्वारस्तनान्तःस्यामनारसस्वाविमः सविस्म
यादिसहजमधुरालायामिन्द्रदृष्टि विभु भूमिकामा रचयति सोयमिति सोयंप्रगमनोरथोपि सहजाकौतूहला
न्यायंटनुर्वीसर्वैहितेरतः वनिपदेस्वानेदमात्मस्वादयन् स्वात्मसुखं सकुतूहले सकरुणैस्सानंदमुकुंठ याधीरः पा
रमवाप्य मोहजलधेरेवं मुद्रुगांयति सर्वगोनोत्कर्षो यंपधीरः ब्रह्मविन्मोहजलधेः दुस्तरस्य मायामयसमुद्रस्य
पारं परतीरमस्तनमालनतद्वामवाप्य ज्ञानेन प्राप्य स्वयंप्रदं मनोरथोपि विनेवप्रयोजनोहेप्यस सहजात्स्वाभा
विकात्कौतूहलाद्विचित्रदेशतीर्थ सज्जनादिदर्शनेनान्तःकृपाड्वीभ्रमिपर्यटनस्व वेतो विहरत्सन्स्वैषांप्रा
लिनोहितेः तुर्वेगे भिलषितप्रापणेच रतस्य यतः सत्यनव्यापदेपदेशेतव्रतिपदं वनिपादनमो सखानंदमात्म

नेवेत्यर्थः । इतरे ऽप्यभिप्रसन्नयोग्येव राजिताः संतोषवशीकृतसिद्धित्वाद्योगिनो भोगपदम् : स्वरूपेणैव योगी पश्चात्प्रसन्नय
स्तु योगिनः समाधिनिष्ठा एव स्वरूपेणैव निरंतरानंदास्थितिसुखं एकरूपेणैव तिष्ठन्तीत्यर्थः । २० अथ संगोदासीना
मप्रतिष्ठत्वाद्बहिर्मुखजनसंसर्गित्वाद्रागाद्यप्रहतत्वाच्च स्वच्छंदैर्विचित्रानेकावयवबहुधाप्रदेवनसर्वजनंजये
त्याह स्वानंदइति स्वानंदे सहजे सदा विहरतो स्वच्छंदलीलाजुषानिः संगाच निरंगं लाघवं जगतां कल्याणसंदो
हिनी मत्स्यानां सलिले वरे च वयसां वायोरिवाप्राणस्य मुखेऽपि योगिनां बहुविधा प्रदानविचित्रा गतिः स
हजे स्वाभाविके स्वानंदे श्राम्यमुत सदा निरंतरं विहरतां अत एव स्वच्छंदेन स्वेच्छानुसारेण जगदनुग्रहानुकूलो
लीलाचाक्षनः कापचेष्टानुबन्धिनि शेषेनेनयाविधानां योगिनां अनेन योगिनां तुल्लेख्ये निपुणतरैरपि जनैर्लक्ष
यितुमशक्यो ऽपि जगत्कल्याणमार्गे इति : संगाद्बहिर्मुखजनसंगेन रागाद्यनुबन्धेन च शून्यानि रंगैर्लानि च प्रीति
वेधा द्वितीयप्रकारः परानुग्रहैकतात्पर्येण समग्रयार्थः जगतां सर्वलोकवासिजनानां कल्याण
स्य ऐहिकामुष्मिकस्वस्वस्य संदोहिनी सम्यक्प्रहरणे अथवा कल्याणस्य सुकृतानामभ्युदयादे : संदोहे ऽत्यधि
रस्यामस्तीति तथा एवंविधा गतिश्च योगदत्ता तुल्लेख्या अविचित्रा बहुधा च भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतमाह मत्स्या
नामिति यथा मत्स्यानां सलिले जले गतिर्गमनमार्गः यथा वा वयसामाकाशे वयसां पत्तिणां सा यथा
वा वायोरागप्रमाणादिरूपं मरुदेवप्रदेशेषु सा गतिरविचित्रा च तद्वदित्यर्थः । २१ ननु तत एव धन्यो नान्यस्तस्मा
त्रिजगति धन्यतमो ऽस्तीत्यभिनंदति योगीति योगिध्येयपदं भजस्त्रिजगतां नाथो हरिः स्वरूपेणैव निस
मत्वस्नाभिरजसा ध्येयमिति ब्रवीतु तस्मादित्युरुतो : हन्त स्वरतनैरेतानमपादांबुजोदानमानंदनिमग्नानि
स्थूलमतेरन्यो ऽत्र धन्यो ऽस्ति कः योगिभिः कर्मयोगिभिः रज्ञांगयोगिभिर्ज्ञानयोगिभिर्ध्येयमभ्युदयानि : ध्येयस

स्वा॰ स्व॰
२॰
२२

ग्रतिभस्नानि सानि प्रपञ्चपतो मुनेर्नित्ति भगवद्गुरुर्णे विंदुदृविङ्दृष्टि गोचरेग्रात्म दर्शनादर्शनेतुजगत्मिथ्यात्वसमव
दर्शनलक्षणेपरस्परविपरीतजातीयत्रशेपावोपपत्तं स्वेनेवानुभूतेनृग्रात्मत्वदर्शनयति ममेति यथाह सर्वमात्माय
विकल्पितदृष्टिनिजस्वरूपस्वभावप्रपञ्चत्रयिन परिपश्यामि सहजे तत्रो दर्शनं ज्ञानं ज्ञानेनविमलत्वन्तजगद्दृष्टेर्वि
टाकाशे प्रपञ्चत्रयिन परिपश्यामि विनष्टं एवं मत्तनादेपा यो सहजस्वाभाविके सत्यपरमे ग्रात्मस्वरूपत्वेन स्वयंभा
नं स्वप्रकाशं निजस्वरूपमात्मानं दृष्टं मह यथा प्रपञ्चत्रयमपि सर्वं स्वरूपहारे अपुरः स्फूर्तिनादेत्र भवत्रयमायालक्षण
तिमिरदोषेण परिकल्पितानि सर्वाणि ग्राक्रान्तानि : स्वरूपदृष्टिं प्रसन्नतया सत्ये : सत्ये तं निर्विकल्पदृष्टितया लोप्तस्व
गुणत्रयमायेन लयमिव न पुनः परिपश्यामि ज्ञानाग्निवर्तमानसामीप्ये लहट तथाह दृष्टानामपि ज्ञानेन लक्षणेनेमिति
ज्ञानेन विमलेन निर्मलीकृतचक्षुः स्वरूपदृष्टिं प्रसन्नतयापि स्वदृष्टेराकाशे सकलं सम्याकाशवहितं नेत्ररूपं वे
नस्ये ग्रतिभासमानमिदं जगत्प्रपञ्चत्रयमपि दृष्ट्वा ग्रनिशं यादृगत्र प्रसन्नतत्निर्लिप्तपरिपश्यामि ग्रहो विनाशमसमे
वैरनिर्यातनमिवहृतमित्युक्तं ॥ २५ मनोवाक्कायप्रयापारागोचरत्वेऽपि स्वप्रकाशमानत्वादेवसतः सिद्धत्वे
न निर्विशेषत्वादेवाचात्वेपप्रयत्नसिध्ये पदेनात्मनो देवनिर्मलत्वेन च विषयादिरूपप्रपञ्चविलक्षणस्वा
त्मनः एव चरमसाक्षात्कारत्वं न्यायेन स्पष्टेत प्रपञ्चस्य बाधकत्वमनुभूयाभिलपति नवेद्यदति नवेद्यो नावेद्यः
स्वरसमति दृश्यः स्वत्वेनोनगम्योनायोध्यो न पुनरूपबोध्यः कृत्यमपि नहेयो नादेयो न पुनरपि धेयः तल
महोस्फुरत्तानामस्माकं जगदिदमकस्मान्निरमति मनसा दृष्टयो नैवेरपिनवेद्यः वोध्रुमण्डाकालेनापिवि
योन्मुखेनात्मानि व्यापारापागात्तथापि धर्मादिवद्रूपेणैकस्वभावस्त्वमाह नावेद्य इति श्रवेद्योपिनत्रि
त्यापरोक्षत्वादिस्यर्थः तथानिर्विशेषत्वादेवास्यमेवरूपमितिवाचापिनगद्यः नापिनास्तीत्यमेयाद्योऽयमदितं

२२

२२

सत्वेरसायनमास्वादयन्परमप्रेमणानुभवन्नानंदसांद्रिं दुर्लभमिदं कथं मया प्राप्तमिति सानंदं यद्देहं न वाचा मनोगोच
रमपारमिदं मया लब्धमेतन्नमन्वानमीति सकृत्तत्कुलसकौतुके हृतदुरितेस्मिन्नोहं जलधौ निमग्नाः प्राणिनो ह
मि वदत्यपारमेव्यतीति सकरुणं परमपुरुषार्थो मया प्राप्तोदितः कृतार्थोस्मीति सानंदं च तत्कृतेश्च यानुभवमान
स्त्वोत्कर्षपारवशेपनतत्त्वेषु स्थानमप्राप्तिका विज्ञानेषु प्रकाशनेनात्वे हं यासहृदयवोरवारण्वेवमाण
प्रकारेणनापतिस्वस्वरमाभिलषतीत्यर्थः २३ नमेवाभिलापं पंचदशाभिः श्लोकैर्वर्णयिष्यन्नुपमेयो गुरुरुक
रुणकटाक्षसद्वृद्धेषुयोरेवैषष्टमावर्तिनेतृष्टीयानि चिरादिति चिरात्मश्रेनामः प्रकृतिविषमेजन्मज
लधौ मया पुरैराव्योगुरुरस्मन चिंतामणिरिहा दृष्टो या भिनीमिर्विशातमध्ये रागभिर्विनिमिरेत्स संहलैय स्मा
निरवधिदलविधामनिरमे प्रकृतिविषमेरागद्वेषजरामरणनरकादिदुःखेरतद्रः स्वयामहवकुलककात्त्वमा
वस्तकटे जन्मजलधौ जन्मपरंपरोपलहिते संसारसागरे चिरात् नादिकालादारभ्य मदेवेति मयाविन्मयार
त्नमिवाभ्युदयनिःश्रेयससाधनमांविष्णुनापरमभाग्योदयात्पुरुः श्रीदेशिकरतनसोदश्च अनचिंतामणि
मीतलक्षणचिंतितार्थप्रदोमणिः श्रेष्ठानेनपुरुः सर्वोत्कृष्टः नविद्यते स्मतस्मरणं सुमान स्यापाविद्याश्चेतना
मणिलेव्यः शाप्रष्टश्चेहोदुन्याशुर्यकयमसाव स्मनचिंतामणेर्विनिज्ञानदुर्लिचकामेणनाहु यस्मादिति
यस्मात्तलाभानेतरमहं विगतमध्यरात्रि स्वच्छेह् घाभिधृंदोपाभि स्वस्वश्रोगुरुः समेवविधिनाभिगोमि
करातललाणे किंचलिकृपदेशावाभिप्रश्नु शुन्यत्वप्रभाभिर्विनिमिरेनिरस्तालज्ञानेनिहृतंतर्धकारेचरसंसहणेसे
नान्मनैवसम्यगपार्श्वेछेदेनद्रणैश्वर्यास्वेनधनेनसंपूर्णंचनिरवधिसुवेनतनिरणापानेदेधामनिस्वरका
पृगात्मजोतिधिरज्हेचरमेवहराभीत्यर्थः २४ यानेणासर्वमस्ततानानासपांजागतिश्यमी यस्माज्ञा

विष्टानां विषमो रमिव जीवोलि मत्तिद्धस्याद्रौपं नेत्यपि परिछेष्य: संभावोनजीवस्ते नु ननतं भावना यो
नित्यानन्दायकि मप्यवेति नन्वनिर्विनर्कं नन्वास्मिन तद्रापि सत्रैवैवप्रपंचो याह का भावादेव न प्रत्नोपनामि
स्त्राणकाम्बारलप्यविषिनुष्टि ग्रंमेदे इति मेदो मस्वेतोऽज्ञाना हूनस्त द्विल ललोः नाहूनस प्रकाशाचिद्रूपर
मार्थः तथा च तत्र सकलमासेतेवे तिभाव: नहि तदाऽन्यवेव जगदस्तु न भासता वेत्याशङ्क्याह सकृदेहीति स:
स्वाधीनत्वे ट विहारादि चरित्रं यस्य सकृत् निरुद्ध प्राप्यापन प्राप्नोविविधपरिके दृष्टान्ते हूतिपाववतयाचव
न्वतज्ञभावाज्ञावेवातस्यापि जगदेत: पानेनाधारत्वायागात्रैत्यर्थः नेव तन्न प्रेमसैधवद्वात्मन्येवति
लीनेद्र प्यक्तत्यान्तनत्राह निरूपमेति निरूपमस्याद्वैतिसस्यनिजस्यात्मक स्यानेद स्यजलधौ सम्ददेस्य
पैः तथाचानेदैकरसेनानेदाद्रूपस्यजगत: प्रपञ्चस्तोमिथ्याजलस्यार्थस्यैव सौविकरसत्वस्यविद्यात:
स्यात् तथाचश्रुत्यनुभवविरोधइतिसर्वप्याप्रपंचस्यापरिशेषाज्जीवन्मुक्तदृष्ट्या तुच्छनैवेतिभाव: २२
नकेवलमस्मज्ञानेनवाधस्यपर्यालोचनादेव तुच्छता अपितु स्वरूपादे: परिशीलनेनापीति दर्शयति
कथमिति कथमिदमभवत्कथमुत्तिष्ठत्यथकथमेति लयमतो विविशुद्धविमलदृशि निजे निरस्तसंगपदेपरि
स्फुरत्स्वपतितिनि दुर्नोऽसि विमलदृशिनिजेनिरस्तुमलचैतन्यस्वभावे स्वतो विकाररहितेरतिभाव: निरस्त
संगेवल्गनरास स्पर्शिनि परतोपिविकारशून्येइतियावत् इदृशे निजे परमार्थे सत्स्वतो विश्वम्नखलु मिलद
हेत्वानिकेविश्वजगत्कथमभवत् एवमस्तनैतं नंतर: वा हृच्यतस्मिन्नकथंतिष्ठति नुरतेसंभावनायास्तेन
हि स्वतः स्याद्गुरम्यत्रानवहिवायानन्तद्वीन प्रसिद्ध उत्पत्तिस्थितिभावेऽलब्धस्वरूपस्थितिकस्यैव धामावत्रस्यैव
नोपपत्यनास्माविनद्वैतस्याधिमिद्भेत्याह अथेति अथनदनंतरलयमेतिनोभावंचकथमेतिनिरधिकरण

शक्तो निरवच्छिन्नप्रसरो योगिनां कल्पितायोगमन्त्रितिरेव तत्त्वात्मनैव स्वभावः । तथा ऽन्यदा स्वसंगमात् स्वानन्दे योगिने
शक्त्या नामपाटवग्राह्या तु शक्तिः । नापि भेदनलोदितं दीप । प्रकाशादिनेवाविधेयग्राह्यान्तरपि तु शक्तिः स्व
प्रतिस्वरूपनिरोधात् स्वशक्त्यनादरपरिच्छिन्नतावदेहपाः स्वरसंसरणपराविनिहता इ । परमशिवभास्वरस्वरूपतया सव
यनः । स्थिरब्रह्मरसवैकल्यानन्दमस्यामात्मास्तु । स्वस्वरमसार्वात्म्याकारतया स्थिताः । संविदेव स्वतन्त्रतां दीसहते
ह्लादकोटिविश्रमप्रभैर्जगदेकस्यापि स्पृहसैव निरपेक्षस्वरूपेण स्फुटयन्ति बाधते स्वयं । शैशिरस्वाश्रये
२८ एवार्थान्तरकालेऽस्मत्स्वनिरोधितेन जगत्स्वमेव न सर्वत्र पातनस्यागतिः । एतावता सह स्वैरोपकल्पनात् शक्ता
विमर्शनस्य मनोमात्रविलसितत्वान्न चाध्यमेव प्रकाशमप्यर्पणात् हि तेन तदनुभविकल्पयति किमिति किमस्ति
किं दुःखं किं सुखं विलुलितं किं त्रुगलितं विपर्यासो वा गतो लौकिकं तत्सर्वं विज्ञातं किं मध्यवा अथ मदेश्च च्युतेनिरु
पमनिजानन्दजलधौ मग्रस्यैव नेपाने । जगद्दिदृक्षया च न कल्पयन् सम्पूर्णानां के नैदेकरसेऽप्यन्यगम्भीरेऽस्मिन् इति
मननिर्माणे सहजपरमसाम्राज्याकारस्वरूपात् निर्वाणे स्थितिरस्तु स्वप्रमोदस्य तत्र जगत् न कल्पयन्नानुभवा
मि तत् । नरतिनश्यकापरिज्ञानेन तत्त्ववादिनिभावः । तत्त्वमेव वस्तु । टीकर्तुं मयागमप्रकारसंदेहनिर्णय
स्याप्यमभिनयति किमिति किमिदं जगत्सर्वं चेष्टादिवत् स्थलं किं वा कथं न न रसिकात्प्रसूतिनिपातितत्त्वदीप
प्रविकासिवह्नुले किंवा मदविघूर्णनभ्रूवेलमनंगजनकरचरणपतिस्फुटितम्रक्षणालमिव विलुलितं किंवा
प्रतप्तनरवपरस्पलहे पंगनीनपिंडे रवकरनलकलिनकरकोपलविद्रववागलितं किं वा जवनतरप
वनदोधूयमानशारदाभ्रपटलशकलमिव विशीर्णं किं वा विरवभ्रान्तिता जगदरवट नविघातितच पलतर
शशाकशारीरमिव गलितं किमप्यवानिरूपमानतया योगप्रभावादिसिद्धविजृम्भमाणक्रमसम्भवोऽद्य २९

स्वा० स्त०
२५

हृत्वादिसंगस्यापगतेऽपि मनसा पर्वतेनातोषमात्मत्वेन वासनावनिर्मोक्षतो नस्तत्संभवाच्चेति भावः २९ एवं पालनसा
मर्थ्याभावान्मालिन्यमवकल्प्य जाग्रदादौ बद्धवैविध्यं निदर्शयति नगरस्थात्विति नगरस्थानामात्मनां खलु विषयानेव
वहयातमवाप्नुत्याः कोऽयमनेन पुरनिवेशनेन सह ८ : नगरस्थाः प्रमातारो निजबलस्य चक्रोमोहच्चस्त्रविजि
तैवनिद्दिप्तयंश्रुभवनमवतीत्यक्त्वा तस्मिन्दे स्वात्मा : स्वतृप्तरमणीयाः स्वदेहपुरद्वाराश्रयोऽत्रमत्ताश्च सन्ति
तस्यामात्मा : वाह्यवहारसंविदामनेनानुद्यादयोऽपि विलग्नाश्च सन्ति नगरविषया : प्राकृतादयश्च भोग्याः
पालनीयदेशाश्च सन्ति कुलपुत्रि निश्चयेन स्वाहमहंकारेन्द्रियादिमहयानाद्वरिति च तेरिन्द्रियाणि तुरंगमाश्च नैव
सन्ति चकारे : सर्वत्र तत्तत्प्रकरणसत्त्वे समन्वयार्थः नगरस्थाः पुनर्लोकाः कोऽपि ग्रहमयादय धनर
त्नादिसंपत्तत्कोषागारात्मिचन सन्ति स्वतनपरपुरस्वतन्त्रेन्द्रियकर्मेन्द्रियप्राणम्महाभ्रनेनानकरणवर्गादिका
मकर्मलिंगदेहलक्षणपुर्यष्टकस्य नगरस्य च निवेशनं मुख्यावासाभिमानरूपा वसतयश्च नुसंति रागद्वेषादीना
मायुधादीनां च वैकल्यमपुरुषार्थश्च कारः नगरस्योऽभिमनसम्यक्प्रवर्तकत्वेऽनेनापि पुरलौकिकवैदिकव्यापा
रेषु तेषां व्यापाराः मित्राणि च न सन्ति अथानन्तराद्वेष्यो नेतिनेति सम्बन्धेति नैतन्मात्मा गर्होचितमिथ्यते यत्र
स्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिश्रुतेरिति सर्वदैन प्रतिषेधात् संगेऽन्यसंगासंभवाच्चेति भावः न
प्रयोजनबलेनापरोक्षे त्वपरमार्थ्यसमचेतन्यानन्दैकरसस्याभावप्रलक्षणयापास्तमाश्रयवराकीत स्त्वेकं
तांस्ववाहूबलतिरस्कृतानाविचक्षकामक्रोधलोभमोहमत्सरलक्षणाहिर्षड्गुणसेनानाथानुसेनाचैका
कीगृहितीय . अहस्वयमूर्ध्वमात्मविजितत्रिमिस्वयमभावाच्च पतद्रूपविश्वं कृत्स्नं भुवनजगदवजि
पालयतीति तृष्णमत्रानेकत्वानाश्रुर्यसंभावयितमशक्यमिति भावः ३० एवं सहर्तुत्वमप्याविशेषति शुसंगो

२५

24

स्वभावस्य शेषस्याभावशेषस्य वा नाशस्य योगात्तात्मनश्शोभयासंगतत्वाच्छास्य श्रुतियोग्यसंस्पर्शेनेदीपत्वासि
द्धेः संस्पर्शो वाऽन्यन्नैनानंदविद्यातिनः पश्यात्मप्यविरोधापत्तेर्भावाभावयोः संस्पर्शास्पदत्वं च तत्वाद्धेति भावः एत
देव प्राभिप्रेत्याह भगवान् श्रुति नो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः उभयोरपि दृष्टोन्तस्त्वनयोस्तत्वदर्शिभिरिति
एवं जगत्स्वरूपं पट्टनिपुणतरं परि विक्षणविचार्य स्वबाह्यकमेवेति निश्चित्य निर्द्धृतः स्तवि नो भसी त्वयं: २८
स्थितिरिति निरपाधारत्वासंभवेन नान्यतः पादाहानता संभवाज्जगतस्त्वच्छुन्नादर्शिनादृष्टानीकर्त्वाद्य संभवो
यपाटेन नापि नाड्विभिः स्तोकं रूपपाटं यिष्यत्न्यपमे निर्माणमारोपितं निराधारेण निराधाराकारं निर
वयवं संस्थानमचलेनि रीहं निर्द्वंद्वं निरूपमनिजानंदविभवं विनोपायं सोपकरणसमुदायं च परमेकं यन
र्माय विभुवनं निकायं रचयति निर्गतमाधारस्याश्रयस्याकारः स्वरूपादिरहस्य स्यस्तेनत्वया निर्गतं हस्त
पादाद्यवयवानां संस्थानं सन्निवेशो यस्यतेन त्वया अचलं निश्चेष्टं निरीहं निरभिलाषं तुष्टेन त्वया निर्द्वंद्वं शी
तोष्णादि[illegible] प्रपञ्चाद्विविक्तेन उपादानशून्येन च त्वया निरूपमोऽप्रतिमो निजः स्वात्मकश्चानंद
एव विभवः सर्वैश्व[illegible]यस्य तेन त्वया विगतउपायं मृदाद्युपायं सोपकरणं सोपमात्मत्वेन चक्रादिकर
णसमुदायं च विना विभुवननिकायं त्रैलोक्यगृहरूपं रचयति निर्मिमीते लोके हि साधारः शरीरी हस्त
पादादिमान्नाधारोपकरणसंपन्नः शिल्पी [illegible] निवृत्तपरिवर्तनादि[illegible]
तरमपि गृहं रचय[illegible] तत्र [illegible] जगद्गृहं रचयतीति सम्भाव्यपि[illegible]
तिभावः [illegible] साधनं गृहादि[illegible] दर्श
नादित्यांशा[illegible] निर्मातुमिति [illegible]

मितुक्तेनावधारयामि निषेधामि च धूर्ते पतेस्मद्दैजैनै शुक्लं वा वैवावे स्वस्त्ये स्वा सते न स्याधिनमर्थानि च येधनर
नादित्स च यमफलयामण्हरामी स्यर्थः अन एव तस्मात् मानेति कः कश्चिद्विश्वासः परमार्थं तु तेषां पादेषां नास्ति
अन्यत्र सर्ववंचकस्य कश्चिदपि पुरुषो विश्वासः अन्यथा तेनास्ति आत्मदर्शनं निर्दय यापनं ना यमादीनां
मानस्मतात् ममयमदेहात्मयमप्रयुक्तनरकपातादि देहनाशमायुधविशेषाद्वा भयेनास्ति अन्यथा स्मद्
विंहादितिभावः धूर्तस्य च पापलोकिकभयनास्तीति शमिद्धं न केवलं कायं पुनः चवाविश्वासः किं तु सर्वं
कार्यं मल्लमायायां गुणेष्वपीत्याह गुणद्वेषीति गुणज्ञस्यादौ दोषे हि अन्यत्नकार्यं परित्यामिनादेवां न्तनत
वुद्धाः भिमवति तत्कोलस्तत्या धूर्तस्याभिपरगुणद्वेषिता शमिद्धा स्वस्य आत्मवार्थः परमार्थः विप्र देमास्य
दंपस्य तथाविधस्याहं अन्यत्र स्वकार्यमात्रतत्परः इति देहं जगद्वचनपरं सर्वापलापनं तुलायन्नपत्रज
नेश्वतारणनिपुणमे मम चित्रमङ्कनं चरित्रचेष्टितं कचिदपि देशकाले वा कश्चिदपि पुरुषो न कल्पयति न
जानाति तत्त्वतश्चरित्रस्य धूर्ते चरित्रस्य चतुर्विंशं न पतादितिभावः १२ ननु सर्वे देवा यमगमेदारिद्रादवस्थे
तास्मादित्याशंक्य स्वदेहातर्मभिगततिधा नपिधानायसमादिवनन तेलान्तनतापुसक्तिरोपतुमर्णनां
लाभ एवेतिदर्शयति नतानदूति नतातो ने मातानासुहृदपिनमे धाम निधनेन चान्नपानं वानसतत्नगाति
नीवरमपि चरतेकृत्ते मामहहनहिला कापिविस्पशास्यहो मे दोर्गत्यं नदपिसे वेसाम्राज्य मतुलेना
नः कारणे पिता च नास्ति माता परिमाताय रिक्ते एकोजननी चनो नास्ति सुहृदेतद्वहिश्च सर्वव्यवहारनि
वहिकत्वाद्रितरकरणेभ्यः प्रेम मेहन्ने मेमितं च मेनास्ति सोतेहस्मात् समनरतत्परः एवं तदिनस्वे
श्मशानिग्रहणस्य प्रकारान्तरं पापिहदपणाहमस्मह त्वादेण : आन्तरं तरेवाधामे प्रथितं रङ्गहन्तरेषमहा

25

दासीन इति ॥ असंगोप्युदासीनः स्वस्वरूपपरमानंदसहितो जिह्वत्वान्निर्गुणत्वाद्विलितत्वरूपात्मस्थितिजठरः ॥ अस्माकोप्या
त्मासौ स्वयमनवकाशोपि सहसा समायो त्रैलोक्यं कवलयति कस्मात्कं यमहो ॥ असंगः स्वानंदस्वरूपे उदासीनोपि ॥
विभुः स्वरसेन स्वाभाविकेन स्वप्रकाशेन च परमानंदेन सहितेन स्वरूपेण ॥ जिह्वत्वाद्यपाणिनिर्गुणत्वाद्रहितः ॥ अजिह्व
त्वापिपास इति सूत्रे ते ॥ चितिं तनुश्रीतं स्वाभाविकात्परमसत्त्वात् ॥ अपाणित्वात्त्रिजठरः ॥ हस्तपादोदरहीनः तथा
लोऽपिपास इति सूत्रते ॥ चितिं तनुश्रीतं स्वाभाविकवृत्तकाशरहितः ॥ मायया एव ज्ञानिकः ॥ प्रसादात्मिव वशसिध्यतो स्वाशक्ता
स्वयमाच्छिद्य त्वात्मस्थिता ज्ञानतो विहितवांश्च केवलकारहितं स्वमायासहितं त्रैलोक्यं
वारयन्नपि विधिनाहि ॥ अमायद्रुतिरिदंपरो ममात्मा समायः सर्वोपसहारि मां पालन एव सहितं त्रैलोक्यं
कवलयति उद्दनपि द्रुमिवयसनि यस्य ब्रह्म चक्षुश्रोत्रमेभवतश्रोदन ॥ अस्तु यस्योपसेचनमिति श्रुतेः ॥ तदेन
स्वयसितत्वेन कस्मात्क्रिमितो द्रष्टा जनोद्वारस्मात्कं यच संभवतीति प्रलयकर्त्तृत्वकल्पनापि श्रुतो वालग्रहेलि
कावद्रुतं बोधनायेव नवास्तवी संभवतीति तत्त्वेनार्थः ॥ यद्यपि मायायाप सहस्त्रेन संहारस्तु तेनापि वीजात्मा
वेधनः संगीतापत्तेर्न यथाविधिसुप्रजाणेप दृष्टिांत चतुर्विंशपत्रलये पुनिन्यं ह्रेते दिनप्राक्तनात्वात्प्रलयवह्निनेन
सकार्याविद्यावाधलक्षणवैज्ञानिकप्रलयोपितत्त्वसाधे नत्वत्वप्वेतिप्रदर्शनायेन प्रोक्तमिति वोध्यं तथा च
श्रुतिः नतिरोधोनचोत्पत्तिर्न वद्धो न च साधकः ॥ न मुमुक्षुर्न वै मुक्तिरित्येषा परमार्थता इति ॥ २२ ॥ असंगाद्विनोपपर
मानंदैकरसस्वात्मलाभात्मवोध्यप सर्वोपलापेन महाधृतेनेव सर्वजगद्वंचितामिवेतिस्वानिष्ठामभिनंदति मुक्
रिति मुक्तस्येदं तेजस्तत्त्वं तत्परमपलपाम्यर्थोनि च यत्किंचिद्विष्णुरस्मानमम यमदेशाद्यपि मप गुणदेहो स्वापीत्र
यद्दत्तिज गद्वंच नपरंचविरंचिप्रपंचैर्वेष्ठचिदपि न कल्पितकलपति स्वदेशे देहेन ॥ करणौदृष्यादिभिः स्वमयात्मे
नसत्यतयापि विश्वासपितमर्थ्यं निचयेपि देहादिविषयजाने ऽत्यागतयापि नेतिनेतीत्यादिश्रुत्यानुभववलादपलपा

स्वा. स्व. रू.
२६

वात्मवस्तु भवस्य संसारस्य दूरस्य पारे परतीरस्थं तं शुपारमनवधिकं च ब्रह्म विष्णुस्य पारे मस्तु नमनेन मपार
मिति च श्रुतेः तत्त्वाहमस्मनहमहंकारं निष्कोटहं स्पाहुत्वा वाच्यमहमेवास्मीति सर्वतो विलतेल मेनटात्मस्व
रूपमनुभवन्तो नैव स्वयं विस्मितो स्मीति विस्मयो पि विस्मयप्रदर्शनात्तु कथं : विभुं चिदानन्दमरूपमद्वं तमि
ति श्रुत्यापि तस्याश्चर्यरूपत्वे वटितेति भावः ३४ ग्रात्मलाभे ब्रह्मविष्णुरुद्राख्यानामोक्ष्युरस्तीना
पर्सर्वस्व पेन्द्रत्वेनटपितटात्मभावाल्लब्धमेवेति नार्थिकं वमस्मिन्नेजगद्यापारे विदेपदार्हितात्मत्वमा
हितन स्वं वननेत्याधिकमेवेति जीवन्मुक्तिहस्तस्य सर्वो नष्टं श्वेतिपाटनापतन ह्यापार मात्र रहितं स्वस्वा
पित्रस्यारिभावन्नि मे : श्लोकेदृश्यन्ति नमस्यंति नमस्यामे लोकोनत्वलुपुनरोकः सर्वसिजेरजः संगोद
रेन मपिविधिराह : प्रभवति नवाधिः समर्गीनच विषमसर्गव्यमने तानयापि ब्रह्माहं निगमनिकं रुवेग
टीतनत ।। निष्ठु पंचात्मस्ननस्य मेममस्ननादि लोकः सत्यः परमार्थीन प्रसिद्ध स्याहि च तन्मुखस्यब्रह्मणः स
त्यसत्ककोलोकोस्तीत्यर्थः एवमरसिजेह ट्यपुण्डरीके जीवभावमुपव्याविर्भाव स्यानेवेनोपासन स्थाने व
न च प्रसिद्धे पद्म चेडाकः ग्रहंतद्विशेषाभिमानस्यानुमित्यर्थः भगवतस्तुपद्मासनत्वप्रसिद्ध पुनः श्राह : स
मुत्पये स्वत्वेन प्रसिद्धा तथा मेरजसा रागद्वेषमोहादि मालिन्येन रजोगुणेन च संगः संबंधो दरेन संभावित
एवेत्यर्थः भगवतस्तु रजोगुणत्वे प्रसिद्धे तथामपि श्रुते पाठे प्रमगात्मनियं जेनटेयादि स्याद्वि विधिपराह
नियोजककलिङ्गादि ग्राह्वानियोज्यत्वेन प्रभवतिन समर्थो भवति तटाद्भवार्निकाचार्यः स्वामी सत्रे हि भट्टेत्ये
न स्वामिनेव नियुज्यते संबोधनीय एवासौ स्तुत्यो राजेव वेदिभिरिति तथा विधिविनिप्राह्वो वाचको मयि न
संभवति भगवत्तस्तु विधिग्राहूवाच्यता प्रसिद्धा तथा ममवाग्भिर्महावाक्यैः समर्गः एकपदोर्थसंसर्गापरप

26

ऽन्ये वा नास्ति तथा निधनं मरणादि नास्ति शून्यत्र धाम विग्रहे धने वित्तं च नास्ति अत्रैव पृथिवी वा यत्र मिलितः
ते: पृथिवी पाने जलं वा न च स्मः । अत्र मदनीय धान्यादि पाने पानार्हं पयस्तक्रादि वा नास्ति एवं सततगतिः
सदागतिर्वायुः । सदैव परिपालकोऽस्मा वधस्त्वाम्यादिषु नास्ति एवं मकुटमाकाश वस्त्रमपि नास्ति एवं चक्रा
वलस्यापि विघाटे: कार्यस्य महाभ्यस्तनादेश परिच्छेद स्याभावात्सर्वे न स्फुरन्ते व्याप्नुवन्ति न एवकृन्तत्वेऽप्यगिह्न
न्त्वं सर्वेषा हृदयप्रदेशे चरन्त्यात्मनस्तया प्रविशमीति वा मा लोक पतितं वाप्यात्मनि निलाक दहेदेपकलापाः
पिशाचान्मनोऽस्रदजनस्य न विमृशन्ति न पुण्यपाते न अत्र वागादि ना विचारयन्ति च अन्यत्र च तन्त्रे सर्वदेशग्रामा
ज्ञामग्रहाज्ञहृसेतकग्रामपापाचरन्तमालोकाज्ञनोऽहृत्यापनविमृश्य निश्चयपानविचारयन्ति अहहेति
हर्षविदेचरस्यमेमम दोगेत्यमनसदुर्गमलेदारिद्र्यं च पद्यमास्ति न दीपितस्यापि अनलमनुपमसत्वमेव
सन्नमस्ययाजनेदीप्यनेनद्राव: सत्वसामान्यात्स्मोऽयोऽहं कृष्णालिसर्वार्थिपनं चात्मनाविरुद्धमपि स्वतः
सिद्धमेवास्तीमहायशस्यपरमिन्यथा; अत्र एवं सर्वात्मकेऽपि द्वैध चात्मानि विरोधानुरञ्जनभासेनायाश्च
पमर्शिनयन्नाह यदिति यद्विश्वपदविश्व पदहि रंतस्यनोवहिर्जीवन : यद्, वपारमपारं ततदनह महमस्मि
विस्मित : स्वेन यदात्मवस्तु मायिकहृष्टावलोकमाने विश्वजगदेवेति सर्वं जगदाकारेण नदेवाद्यावस्थि
तेन्त्यनी वेमत्यं; परमार्थं दृष्ट्या न हदृषपदविश्वनिष्प्रपञ्चमेव शुं नथाचक्षते: सएव सर्वं यद्, नयत्रभा
वासनातन्नमिति एकमेवाद्वितीयमिति च एवं सर्ववस्तुनामन्तर्बहिश्च व्यापनाद्यदात्मवस्तु सर्वस्यवहिर्वी
प्रदेशे अन्तर्मध्ये च भवति जगद्यापि दृष्टा परमार्थे तत्स्वनोवहिर्नान्तस्य नथाचक्षतो भवत : तदेतत्सम
वेस्यन्त इर्वस्यास्यवाह्यन्तरिति तदेतत्तत्त्वाद एवं मनपरमनन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरिति च यदे

स्वा॰ स्व॰
टी॰
२२

एकोहमेवास्मि यन्नापि संदिहाने श्वितिनारायणः परोज्योतिरात्मा नारायणः परः इत्यादिश्रुतेः ; आत्मा हि पुरु
षव्याघ्र ज्ञेयो विस्मृतिनिश्चितेत्यादिस्मृतेश्च प्रमाणोपपन्नत्वात् इति भावः ; ३३ एवं स्वस्य परमेश्वरत्वरूपज्ञा
नानन्तरं वैराग्यं संभवतीति मोक्षपूर्वं वर्हणीयं तन्नेति नेत्यते अष्टौ विषमान् दृष्टिर्नेमं निर्लेपो न गतिर्हेयः
न मोगि संगेन च कामभगलप्राप्यमातामरम: शिवोऽहं एवं स्वाकाम्येरमनुष्यजनेभवान्नभरनेसमेय
श्रीमुखसेव्या ; स्वतंत्र: प्राणेनापि प्रागुष्टौ तत्रैव षष्टकलन्न एतानि गर्जनसंघटजोऽङ्ग, तजस्रा पुत्राप्यनेजसवा
यवीयमानेसलन्नगानिवाप्यायीतापिनेसति भगवन्तस्तु पृथिव्याप्तेजोवाय्वाकाशसोमसूर्ययजमान
संज्ञकाष्टमूर्तित्वेन: प्रसिद्धाः तथाविषमाभटयाहिंदृष्टिर्वे हि मेवर्विन वृत्तिर्मेनास्ति भगवन्तस्तु
पुष्पगमने श्वेतप्रसिद्धं एवं मे भरस्यागमनानास्पटाचलेषु ; मम गीतगर्वेषु नास्ति भगवन्तस्तु पुष्पकतिसमस्त
लोकसंगगत्वे च प्रसिद्धं एवं मे दृष्टेषयोगोपास्यादिजन्मधर्मेण गतिर्हेतुलाघनेनारायणमार्गेण
परलोकगमनं नास्ति भगवन्तस्तु सर्वाहनेन धर्मदृष्टमेणागमनेन प्रसिद्धं एवं मे भोगिभिर्विषपल्लवटेः
संग: समागमो नास्ति भगवन्तस्तु भोगिभि: सर्पैर्भूषणत्वेन संबंध: प्रसिद्धः तथा मे कामस्य मनोरथस्य
भग: फलासंपत्तिर्नास्ति पूर्णकामत्वात् भगवता तु स्वापराधिना कामस्य मन्मथस्य भंगो भस्मीभाव:
प्रसिद्धः इति प्रसिद्धं तथापि एवंसाम्येऽपि कथं यमोपि नाहं जीवः किंतु साक्षात्परमः ; परम: सर्वोत्कृष्टा जग
द्गुरवेनेक: प्रसिद्धनाम: शिव एवास्मि न संशयः सर्वथा स्वरूपार्थ: पुत्रापि शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा
स विज्ञेय: इत्यादिश्रुतेः ; शिवः शिवोऽहमस्मीति वादिनं यं च केवलं यान्तिना सहसादात्मभागिनं कु
हरेस्मरा मीमांसादिस्मृतेश्च संदिहाने श्वितिसार्वलौकिकत्वात्: यथा द्रष्टव्या: शिवश्चाहमित्युभोर्नभिन्नो शिव

27

२२

दार्यं तथा बोधनं शान्तं संवेद्यस्य नास्ति भगवतस्तु चतुर्भुजत्वेऽप्युचतुर्वेदात्मकत्वात् संबंध : प्रसिद्ध: तथा विषमेषु
स्तरे सर्गे संसारे वक्ष्यसे नितान्तु : विनाशस्यास्य मुक्तिसुमेन चास्ति भगवतस्तु तच्छिपुरुषार्थं हि विषयपरस्यति निस
र्गे स्व शेषा व्यासेन नातत्यवत्वात् प्रसिद्धा न यात्ये वे वेध्यस्य संस्थापि पारमार्थिके तत्त्वे सापिचाहे भवाम्येव मद्वचना
विश्वासे स्थिति : सात्विकि यता मिथ्याह निगमेति निगमानां वेदानां निकृष्टत्व समस्त हेतन्त्व मस्यहं वस्वासे
स्याद्देहे भवदेहे षर्ड् इत्यादिस्थ्रुनन्तृत्वं मम्ये वस्वादि भाव गतं तिष्ठन्तं वदेतौ न्नित्तत्वं देहे इति भाव :
२५ एवं सत्स्वं वत्सवत्परमपदं श्रीमाविस्तुतं सौख्ये संपत्तिमापि पूर्ववद्रूपोपि ग्रहमिति ग्रहे नु मायीनत्वे
भोगिशय्यायीन चक्रधारी नदग्रावत्वारी नमश्चपंच : परिपालनीय तत्पापविदेशेष्वभविस्मरस्मि निश्चय
चपरमानंदैकरसत्वत्स्वभावमापन्नाहं मायातु दृष्टतज्जगत्कारणोस्म्यहं शान्तिस्युने दृष्टान्तायो न भवामि
भगवतस्तु देवातिवायुरगमयीति स्ववचनेनेव मायितत्वा प्रसिद्धा एवं भोगिशुविषयासक्तेषु शेते भोगीस
स्वात्स्वपंशेते भोगिनि सर्पे सहपो रागद्वेषादि विषज्वालाकुले संसारे वा शेते शान्त्या नम्यते इति सद्ध्यानस्या
त्स्वेऽशेत भोगिशय्यायी ग्रह न भवामि भगवतस्तु भोगिनि महाशेते तत्पायनं प्रसिद्धं तथा चक्रं वहन्मेति चक्रं नेति
चैति चक्रं कालस्तं धारयति धारयति तत्रासम्भावनत्वं क्रीलोहं न भवामि भगवतस्तु सुदर्शनचक्रधारि
ता प्रसिद्धा एवं दृष्ट्या सवा स्वादिषु जायदादिषु वा ग्रवनतं गतो लोहं न भवामि भगवतस्तु मत्स्य कूर्मा
दिभिर्देहैरभिरवतारिता प्रसिद्धा तथा ममममशपंचामायादिहेतं शपंचो न परिपालनीयो नरत्नत्वात् : प्रत्यु
तप्रविलापनवाधाख्यालिपिजनकत्वात् भगवतस्तु जगत्पालनकृत्तु प्रसिद्धं तथापि एवं वैवध्यं संस्थापि
नाहमन्य : किंतु भविस्मृ : सर्वजगत्स्त्रष्टृत्वेनस्थितस्य त्रिलोक प्रसिद्धा विस्मुर्यापनशीला भगवानान्याय

स्वा॰स्व॰
टी॰
२८

योज्ज्वलैः स्फुलिङ्गैः स्वैरस्मत्प्रबोधे : आनन्दघनमूर्तिपदं प्रणतानां सौभाग्यानां गणः : पवित्रयति मानुविप्रवृन्दः :
प्रवृद्धः प्रपरां तीर्थकृतां मननेनाजीवन्मुक्तोभातु : स्वयं स्वयमेव नमस्ते लोकत्रयस्य सर्वस्याज्ञानान्धकारस्य हिमस्य
तिमिरस्य च हरे नित्यवर्तिके : सुमेन परमार्थनाथनोज्ज्वले : शुद्धे : यस्मात्र समासेन मंडलान्तर्गते नेत्रस्फुरणे ज्वलेद्दीप्ते
ऽनेन स्वयं स्वरूपाति तेजसेद्धं इति स्फुलिङ्गैः स्फुलिङ्गैः स्वैर्विमर्शपात्रं रत्नाकृतिवर्णनेदंनेः यस्मात्र शीतान्तोन्नतोऽग्न्यो ज्ञप्रदेशोऽस्ती
नपीङ्गाधि करस्यानुभविकत्वान्तरूपत्वलिन सर्वांगम्य स्वेक रेति स्यर्थः : तथास्ततमस्मरणधूमकेः भस्मतवन्मध्य, स्व
तेरचत्रस्य प्रबोधं यत्स्मतमिव प्रबोधो येम्यहृतिवा यस्मतप्रबोधे : यस्याज्ञास्मतमरणं शहितपथा स्मात्रयास्सर्व
जनान्प्रति दिने बोधयतीत्यस्मत्प्रबोधो ऽस्ते : स्वयंक्रियमाणप्रमरेहि प्रति दिने सर्वं षामरणस्य प्रसक्तत्वा दित्यर्थः :
यस्य वा ऽस्मतेनजलेन यायेन पात्यत इति यस्मत्प्रेप्समन्ते द्वाधयतिविकासयतीति तद्योज्ञे : स्वगोमि : शुभ्रवाक्यो :
ऽपोमने : क्रियोऽस्य नप्रजनादितिनिषेधान्नरचु गोमानु सोभयलिंगत्वात्प्रसवेन विशेषणं निर्देशः ; ईदृशो वाक्यः
प्रतिपदं प्रति स्वरणव्यासे प्रतिविश्रान्तिस्थाने च प्रणतानामनुग्राणनमस्कृतां गणस्सभाग्यानुकूलतं गुणयं, जा
न जनानुग्रानेदयन्नूतनप्रबोधो यजनितसात्त्विकावेशपरमानंदसमुद्भवानुकूलं स्व स्वर्योपि हिनमस्कृतां गण
नारोग्यधनसंतानस्वर्गादिनामानंदयतीति प्रसिद्धं यशानादिप्रसारणव्यासेन क्रियमाणसरेशु पवित्रयति पा
वनी करोतीत्यर्थः : शुभ तस्माद्दीदृशी जीवन्मुक्तिरेव जन्मसाफल्यकरी महता पिपन्नेन सर्वैः : संपादनीये ति
प्ररोचनायतमेव जीवन्मुक्तं भुजे : प्रसेयति धन्यस्वति धन्याः सपवस्कृतं कृत्यतम : समस्तमान्यः ; सपवऽ
त्वमस्य च धन्यधन्यसंन्यासकर्मनिगडे स्फुतिसारसौख्यविन्यस्यवित्तममस्तानि निर्धूतेऽयम : प्रपुरु
षधोरेयः : कर्मनिगडं निगडवद्बंधहेतुं लौकिकवैदिक सर्वकर्मवृंदं हठनरवैराग्यबलेन संन्यसं विधिना|

२८

28

एवाहमहं शिवः सएव यदि नैवमनात्मतापि वस्तप्रसरेदप्यपि वत्स आत्मनोपीति ३७ अथ विश्वादिभुवो नाम
ध्यात्म सर्वेन भावाजीवन्मुक्तत्वेन स्वस्वरूपस्य निरतिशयत्वमुक्तं इदानीमसंगत्वाद्वितीयपदात्पतितो वाचो निवर्त्तन्त इत्यध्या
त्मपदाभिनदिशेद्विप्रवाक्शून्न साः प्रविष्ठेप्रहाटनाहं नस्वप्रकाशतावकालापविच्छेदपदादीपनस्य निरतिशय
त्वदर्शनस्य स्यापुनरावृत्तिपरमपदप्रतिष्ठितत्वमाह जाग्रदिति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्वपनेविपिनेगाहमानोप्यसंगः
सर्वोत्कर्षोत्कटगाहविनिर्नैतलीयः परागिभः लीलाहृत्त्रिप्रधामिन महामोहमत्तेभजालः कालातीतेनवि
लसतिपदे स्वात्मकेलीरवोतेः जाग्रदेहिषद्व्यवहारोपलक्षितावस्थासृष्टिः सर्वकरणालयेपोपलक्षितावस्था
स्वपनेमानसव्यवहारमात्रयोग्यावस्थामवस्थात्रयमलक्षणोविपिनेमहारण्येत्रयेगाहमानः प्रविश्यपरोक्षेवि
हरत्रोपितेडमैरन्त्यागततात्संगः तथासत्वस्यसत्वस्वप्रातिभासिकव्यावहारिकसत्वव्यापत्यापारमार्थि
कत्वेनोत्कर्षोदाधिकाद्वलाधिकान्स्वप्रागिभव्यावहारिकवस्तुमात्रप्रवणीत्वासात्पलायनपूगीलेशुक
रणाहविनिर्वापाने : करणलक्षणैः इंगेनैतलीयपर्ईतितमशाकाः : तथाजाग्रदेहिहारालगेनस्थवर्णादिलीला
जन्याप्राचरमसात्ताकारहृत्याप्रकर्षेलणामितंतात्पत्ते महामोहमत्तेभजालेकालातीतेदेपानेः कार्यन्तस्थाति
विपुलोमूलाज्ञानलक्षणमत्तमत्तेमजसमूहोयेन प्रत्यत्रलीलार्थक्रीडनार्थंकृत्प्रदेहधात्वार्थंच प्रशामितेसे
हे तेमहतोप्रांशूनांमोहेनसिंहवलापरिज्ञानेनमनानामिभ्रांतजालेसमूहोयेन तथाः सत्तयावि
धेन अस्माकं स्वात्मकेवीरवः श्रीनरसिंहमूर्तिः पञ्चाननपञ्चाननः कालातीतेन सर्वव्यापिमहाका
लचक्रगोविषयेपदेस्वरूपलक्षणेपरमपदेप्रतिष्ठितो विलसतिसर्वोत्कर्षेणप्रकाशतइत्यर्थः ३८ प्रकृता
जीवन्मुक्तिगीतासूपसंहरन्स्वस्यजगत्यावनत्वमाह इत्यादिभिरिति इत्यादिभिर्भुवनज्ञाज्ञहैः स्वगोभिः स

स्वा० स्त०
नं०
२५

स्वच्छ: प्रसिद्धं चेद्दर्पणादेर्मुख्यमुखात्प्रतिबिंबं न गच्छति मलमदर्शनेन नाशं च नोपयाति एवं हृदि कलोपचयमवप
चोपचये नेति न गच्छत्येवंनादेर्मुख्यमुखात्प्रतिबिंबं न गच्छति मलमदर्शनेन नाशं च नोपयाति तथाऽपदपकलाव
यवहासेन च न भजते न प्राप्नोति किं तु निजेन स्वरूपमस्तेनैव स्वप्रकाशवेन मलतणेनैनेजमात्रेण : दोषः स
देव सहजेन स्वाभाविकेन स्वावलक्षणेनास्तेन सर्वत : एतेः निर्लेप्यो निर्द्वन्द्वमायादिद्वैतकलंकः को
ऽपि वा स्वसमापरिच्छेद्यस्वभाव : अलौकिकोनिजामेवाद्वितीयबोधकस्वाभाव्यात्माद्वैत : स्फुरति दीप्यते वि
राजते शोभते वस्वाराज्यसिद्धिः सर्वकेवल्यलक्षण : परमपुरुषार्थस्वरूप : ४२ मंगलादीनि मंगलमध्यानि
मंगलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि आयुष्मत्पुरुषकाणि च भवंत्यध्येतारश्च मंगलयुक्ता यथा
स्युरिति महाभाष्योक्तेः तथा निर्विघ्नतां कृतस्य प्रचयगमनादिसिद्धये ते ऽपि सत्यज्ञानानंदाद्वयसर्ववेदो
त्तमांगशांतपात्मपरमपुरुषानुसंधानलक्षणं मंगलमाचरयति विशुद्धेति विशुद्धानंदबुधाग्रसिंधुरेवि
लज्ञानस्फुलिंगानल : प्रकृष्टाखिलनाचकोशकुहरे तत्स्मत्सरेदीनो मोहध्वान्तविभाकर : परिलस
न्वेदान्तसौमन्निनीमोलिस्थानमूर्ति : सदाविजयते सर्वविस्मय : एरूष: विशुद्धासर्वेषां ब्रह्मादिस्तंबप
र्यंतप्राणिनां विषयोपभोगजनितानंदानां तन्मनोविभाव्यमानानां प्रत्यग्नेदात्स्वरूप ब्रह्मानंदस्थापयति
तुद्वचनानुषारास्तिहिमषीकरास्तेषां सिंधुः समुद्रः तथाऽखिलप्राणिनामिदूपाद्यैस्सप्रपोगजेस्तानो
जोवस्फुलिंगा यस्मिन्नेवंविधो महानल : पक्रत्तिभिन्नमहाग्निस्थानीयः तथा कोशकुहरे पंचकोशगत
हृदयपुंडरीककुहरे देवा अन्यत्र अस्मिन्वर्मणि च्छिद्रे पक्षत्रासर्वे प्राणिनो वा स्वस्वरूपोपलब्धिकारणभ्रमना
शाक्राटिताच अखिलनामेव हि साक्षात्कारेण निरस्तावरणा हे तन्स्म मस्य जगत्स्तिमास्मस्पष्टोदिनो ऽप्र्रवौ

२३

२५

त्यक्त्वा सद्गुरूपसदनपूर्वकश्रवणाद्युपायैः सर्वज्ञमौनं संसारे परमतात्पर्यविषये सौ(ख्ये) निरतिशयानंदैकरसे
ऽभयात्मनि सर्वद्वैतभयशून्ये परमात्मनि विचित्तं मनो विन्यस्य तदेकरसेन स्वात्मावस्थितिवासनादार्ढ्येन तस्मिंस्तेने
व परमानंदेन निर्वृतः सदैव हृत्विकास्त्वैस एव धन्यः तेन मनोविन्यसनेन तदेकरसेन स्वात्मावस्थितिवासनादार्ढ्येन
तस्मिंस्तेनैव श्रेष्ठः कृतकृत्यश्च अमनस्कफलाख्यमेव दृढराह्यतामस्य तु ह्यात्मभोपि सद्यो मुक्त इत्याह न
कृत्यतमः स एव ज्ञान्यः समस्तैश्वर्यादिमन्त्र्यातैः प्राणिभिर्मान्यः स ज्ञेयोपि स एवास्य जीवन्मुक्तस्य
कुलवंशबांधवादिचधनं भोगमधामगृहान्मोघ्यमनायासेनैव ब्रह्मादिलोकसदाभोगे त्यवादिनयं
५० जगदुद्धारैकपरायणो जनो जीवन्मुक्तश्च परो मुमुक्षुसहितस्य विदेहकैवल्यावाप्तिद्वयोपपति एवमिति एवंवि
धत्वमत्यन्तविरपरिपूर्णकामः कामरूपधरपतितोपहरणधुरीणः प्रारब्धशेषविगमे गतसर्वशोकः स्वा
त्मस्वरूपजलधिनिरुपाधिराहो कामरूपधरे सहजेस्यात्स्वप्रवाहे पतितानां दीनजनानां मुद्धरणे समा
र्थानामग्रे धुरीणः कृपालुः परिपूर्णकामः प्राप्तसर्वमनोरथो जीवन्मुक्तः स चिरमहुकालमेव सुक्तं का
देशसर्वदेशेषु विहृत्य लीलयासंचर्य प्रारब्धफलस्य कर्मणोपभोगविगमे फलोपभोगेन समाप्तेस्यानिरूप
धिः अतिभासात्मपि निवृत्तदेहे द्विपाद्युपाधिर्विदेहः सन्निवृत्य गतसर्वशोकः अतिभासेनाप्यपगतसर्वदुः
खः स्वः स्वयमेव राजते दीप्यते परतो व्यमानंदस्वरूपे जलधिः समुद्रः इव सर्वतः परिपूर्णः परमात्मा
तत्मात्रस्वभावे कैवल्यपरिनिष्ठितः स इह परस्तत्वे वसनपाद्यात्मनि शिष्यस्य ५१ तत्रस्य पुनरावृत्तिशंकावार
णाय सर्वविकारशून्यत्वान्नित्यपरिपूर्णपरमानंदस्वभावताच पुनराह नोदेति नास्तमुपयाति
न वृद्धिमेति नापचयं च भजते निजतेजसेद्धः पूर्णः सदैव सहजेन सुखोदयेन निर्लोकगत्न स्फुरति केवलविज्ञा

अश्रमिणां नो वेदान्तमार्गस्त्रवतस्कन्धतरंगंभीरस्वाधिष्ठिमास्यधारसमाभिलाषाणां कैवल्यवनवसतिकैकरकल्प
वृत्तमूलमुपाश्रितानां बुधानां देवानां स्वाराज्यसिद्धिः स्वर्गराज्याधिपत्यसहिता अणिमाद्यष्टसिद्धिरनंत
मुदे भवतीति प्रसिद्धं ग्रंथपदैः कैवल्यकल्पतरुसंज्ञका स्वव्याख्यानग्रंथस्य स्वलेखाख्यपमितस्य पद्यैर्वो
ध्या : ६५ अथ ग्रंथस्य जगद्गुरुश्रमाद्रजन्यतास्त्रिदेवीयत्नमिति स्वचयन्त्यकृ नत्रमस्य स्वार्थकाय ग्रंथं
स्वबुद्धिप्रेरक सज्जगन्नाथानापितरूपस्य सेष्टदेवतस्य चरणारविंदयोः समर्पयति वाक्येति वाक्यपुष्पां
जलिः स्वपंभक्त्यापस्तलापदाबुयोः प्रियः प्रेरकप्रारस्तु शिवयोः श्रीतिसिद्धये सेयं स्वाराज्यसिद्धिः
अपरोक्षीकृतेनतद्वाक्यार्थयोगतोऽपि वा जीवन्मुक्तस्य धन्यस्य कैवल्यमिह कौतिने नित्यदिश
न्मुक्तिनामभिवाक्तिनाप्यंते निर्वाणसिद्धये सलिलेभिरितोऽलवालः ग्रानेदनेदनवनेनितरांने
वृद्धः कैवल्यकल्पतरुरस्तु मुदे बुधानां वसुब्धिमुनिवनिमाने ७ ४ ८ शाके वृषाख्यवर्षसमा
प्तिमिन वाक्यनिपुणे सुषुम्ना गमाप्यरेरूपतिना शिवयोः पदाब्जे भक्त्यापितोऽपिनातुकोनिरस्तु सतां शिवा
य इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीसर्वज्ञसरस्वतीपू
ज्यपादशिष्यगंगाधरसरस्वत्याख्यभिक्षुणा विरचितायां स्वाराज्यसिद्धिव्याख्यायां कैवल्यक
ल्पद्रुमाख्यायां कैवल्यप्रकरणं समाप्तं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

30

त्वस्य पुनः प्ररोहशंकां वारयन्नाह मोहेति मोहोऽज्ञानं तेन तद्वस्तुस्वरूपावरकत्वाद्ध्वान्तमंधकारस्तस्य विभाकरः
सूर्यः तथा च सूर्योदयेनांधकारस्येव हेतुभूतमलस्याज्ञानस्योच्छेदान्न तस्य पुनः प्ररोहसंभव इति भावः
तथा वेदान्ता सर्वेषु तात्पर्यमतः पौनःपुन्येनैव सौमितिनीवधूल्लासाभ्यासेनास्तोमेन प्रकाशमानेन
हावाक्यमणिरिव विराजमानतात्पर्यलक्षणविषयवेगतत्त्वं तत्त्वेश तः स्फुरन्त्या किरणैः सर्वैः प्रस्तैर्दी
प्यमानस्तथा प्रमाणिशापेन धूतकलंकमणिरिव भाति सोऽविनाशो विष्णुर्हि वित्तानेकघनः शिवहाव
रूपः परमात्मा सद्भावित्वेन सर्वान्तर्षेण्ववतेन इत्यर्थः तथा च तन्त्रसाधारणेन रूपपरिग्रहीतत्वेनात्मोपस
वोत्कर्षरूपः परमपुरुषार्थः सिद्धोऽस्तीति भावः पुरुषार्थानां चतुर्णां मध्ये चरमपरमतया प्रकोपेनैवेष्टशुभनाम
निवृत्त्यैव निर्माणाशुद्धिकारिभिर्वेदविहितस्वपरिशीलनाध्यापनादिनानास्यात्मदर्शनयत्ताशुद्धे यत्ते पुनर्ना
दीति पत्नात्मादिद्वयमोक्षस्वरूपसंसिद्धितानावेदान्तनुशासनं विशुद्धधारसलालसानां केवलकल्पनेन
स्तत्त्वमुपाश्रितानां तत्त्वानुस्मितिहिरण्यमलसूत्रेषु धातावा प्राणो दानेनेति सर्वे एतत्तैरस्ये सुविवेकवैराग्या
दिभिरधिकारिणो देवसमवरूपत्वात् द्वैयमोक्षाच्चतुरसर्वंभक्षणवत्सजनालेकारस्तेनैव मोहितानामनात्म
नानामनएववेदान्तलक्षणस्य सद्भिलङ्घ्यमानेऽस्वगाहनात्तत्तिमभीरतान्मोहेलल्लीजन्मभूमिरवाचेवाविधेः
समुद्रस्य परमसारभूते परमानन्दैकरसभूत्ययनाम्न्यलब्धालसुधारसेऽस्मत्तदेवेलावलसानामेतिप्राये
नसाभिलाषाणामपि तन्न एव कैवल्यकल्पने तेऽभीलवकल्पतरुस्य ग्रीष्मेऽरोः पादस्तत्त्वमुपाश्रितानामेव
णार्थितयाविधिवदुपगतानां बुधानां पदवाक्यप्रमाणज्ञानवतामाधिकारिणां वेदितानां च वदे
वि स्वशीलिनाध्यापनादिना संततसंतोषजननायास्तु भवतु प्रणम्याः सादिभिः सात्विकयोगैर्दिव्यरत्नमपणे